د پاچا امان الله واکمنۍ ته

یوه نوې کتنه

لیکوال

پوهاند ډاکتر محمد حسن کاکړ

د پاچا امان الله واکمنی

ته

یوه نوې کتنه

لیکوال

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د کتاب ځانګړنې:

د کتاب نوم	:: **د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه**
لیکوال	:: پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ
خپرندوی	:: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني
چاپ کال	:: ۱۳۸۴ل (۲۰۰۵ ع)
چاپ شمېر	:: ۱۰۰۰ ټوکه
د خپرونو لړ	:: (۷۱)
کمپوز	:: ذبیح الله شفق
د چاپ زیار	:: سید عبدالله پاچا

چاپ او کمپیوټر ځی

د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه ـ پېښور

Tel:+92-91-2564513/Email:danish2k2000@yahoo.com

د مطالبو فهرست

ګڼه	سرلیك	مخګڼه
۱.	د خپرندویې تولنې یادښت (د پیلامې په توګه)	الف
۲.	د لیکوال سریزه	۱
۳.	پیلامه	۴
۴.	لومړنۍ خبرې	۱۴
۵.	د امان الله پاچا کېدل	۱۵
۶.	د بشپړې خپلواکۍ جګړه	۱۸
۷.	له هېوادونو سره اړیکې	۲۶
۸.	افغانستان او منځنۍ اسیا	۲۹
۹.	لومړنۍ سمونونه	۳۹
۱۰.	سیاسي ډلګي او دسیسې	۵۳
۱۱.	د خوست یاغي توب	۵۸
۱۲.	د پاچا امان الله سفرونه	۶۶
۱۳.	وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا امان الله	۷۹
۱۴.	پایلیك	۱۲۰
۱۵.	یادښتونه او لمن لیکونه	۱۵۴

د پيلامې په توګه

"د پاچـا امـان الله واکمنـۍ تـه يـوه نـوې کتنـه" د نوميـالي افغـان مـؤرخ پوهانـد ډاکټـر محمـد حسـن کـاکړ نـوی څېـړنيز اثـر دی، چـې د هېـواد د تـاريخ د معاصـر دوران پـر يـوه ډېـر مهـم څپرکي "اماني دوره" نوې رڼا اچوي.

قـدرمن اسـتاد پوهانـد کـاکړ د کابـل پوهنتـون د معاصـر تـاريخ هغـه متخصـص اسـتاد و، چـې لـه امير عبـدالرحمن خـان څخـه نيـولې د معاصـر افغـان تـاريخ دغـه دوره يـې د تخصـص او تـدريس د څـانګې پـه توګـه اوږده کلونـه د افغانسـتان د تـاريخ شـاګردانو تـه تـدريس کـړې او د تـاريخ مينـه والـو تـه يـې پـه بېلابېلـو آثـارو کـې پـه دقيقـه او هـر اړخيـزه توګـه څېـړلې او راسپړلې ده.

تېـر کـال، چـې پـه جرمنـي کـې د افغانسـتان د کلتـوري ودې ټـولنې لـه خـوا د هېـواد د خپلواکـۍ د پنځـه اتيـايمې کـاليزې ويـاړ د "غـازي امـان الله خـان ـ د افغانسـتان د خپلواکـۍ ستوری) پـه نـوم علمـي ـ تـاريخي سيمينار جـوړ شـوی و، لـه خپـل دغـه نـامتو اسـتاد څخـه مـو پـه دغـه اړه د يـوې مقـالې هيلـه کـړې

وه، استاد کاکړ د مقالې پرځای یوه داسې رساله راواستوله چې د ټولنې مشرتابه جرګې یې په لیدلو سره پرېکړه وکړه، چې د یو ځانګړي اثر په توګه به یې چاپ او خپره کړو.

د نېکمرغۍ ځای دی، چې دغه تاریخي اثر د افغانستان د تاریخ د یو بل ویاړ په مناسبت چاپوو. سږکال د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه په جرمنې او کندهار کې د افغاني ـ هوتکي پاڅون د پیلامې د درې سومې کالیزې جشن لمانځي او خوشاله یو چې د خپل نومیالي استاد دغه اثر په همدغه ویاړ خپروو.

د استاد کاکړ "د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه" داسې یو اثر دی چې د اماني دورې په اړه د یو شمېر نویو منابعو په رڼا کې ډېر نوي ټکي هم د تاریخ د څېړونکو، شاګردانو او مینه والو مخې ته ږدي. دغه اثر په افغاني تاریخي څېړنو کې یوه په زړه پورې اضافه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

جرمني ـ د کولن ښار

د ۲۰۰۵ع د مارچ لسمه

د ۱۳۸۳ ل د کب شلمه

سريزه

دغــه اثــر پــه اصــل کــې مــا ددې لپــاره ليکلــى و، چــې هغــه بــه لــه نــورو ليکنــو يــا مقــالو ســره يوځــاى خپرېږي. څنګه چې مــا د افغانســتان د پــوره خپلــواکي ګټلــو د پنځــه اتيــاومې کليزې پــه ويــاړ سيمينار کې چې پروسږ کال پــه کــولن کــې د افغانســتان د کلتــوري ودې ټــولنې لــه خــوا جــوړ شــوى و، ګډون ونــه کــولى شــو وعــده مــې وکــړه، چــې د پاچــا امــان الله د واکمنــۍ پــه اړه بــه يــوه ليکنــه وراســتوم. ددغــې وعــدې نتيجــه دغــه ليکنــه شــوه. د ټــولنې مشــر مـښـاغلى زريــن انځــور د هغــې لــه لوســتلو نــه وروســته لازمــه وګڼلــه، چې هغه د کتــابګوټي پــه بڼــه پــه جــلا ډول خپــره کــړي. نــو دغــه ليکنــه

که څه هم د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه ده، د واکمنۍ ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوي نه دي.

د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه په انګرېزي او فارسي کې لیکنې ډېرې دي. دلته ما له هغو لیکنو نه کار اخیستی، چې د هغه وخت کسانو کښلي لکه د منشي علي احمد د پاچا امان الله لوېدنه، د فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ. بله لیکنه په خپله پاچا امان الله ته منسوبه ده، په نامه د حاکمیت قانون در افغانستان. په دغه اثر کې چې د محترم حبیب الله رفیع په زیار نوی خپور شوی دی، د ټولنې او ملي ژوندانه د بېلابېلو اړخونو په اړه په خپله د پاچا کارونه او فکرونه ځای شوي دي. څنګه چې د پاچا امان الله او د هغه د واکمنې په هکله نظرونه او تعبیرونه ډېر سره مخالف او لږ سره ورته او موافق دي، دغه اثر د هغو په هکله په خپله د پاچا له نظره رڼایي اچوي او په هغو سربېره د هغه سیاسي، پوهنیز، ټولنیز او افغان شخصیت ښیيي. د موضوع په اړه بل اثر چې دلته ترېنه ډېر کار اخیستل شوی دی، د ډاکټر لودویک ادمک دی، چې د جرمني او انګرېزي ارشیفي پاڼو له مخې کښل شوی، د شلمې پېړۍ تر نیمايي پورې د افغانستان باندنۍ اړیکې تر

سرلیك لاندې دی.

په پای کې له ښاغلي محمد زرین انځور او د هغه له ملګرو نه مننه کوم، چې زما دغه لیکنه د خپلې ټولنې په لګښت خپروي. له ښاغلي انځور نه ددې مننه هم کوم، چې ددغې لیکنې په کښلو کې چې ډېر وخت یې ونیوه، پوره حوصله وښودله.

م. ح.ک

مارچ ۲۰۰۵

پیلامه

افغانستان اوس یو ډېر بېرته پاتې هېواد دی، خو پخوا یو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان یا اریانه کې دینونه او مدنیتونه پیدا شوي او هم له نورو ملکونو نه یکې خپاره شوي وو. اریانه د ویدي مدنیت لومړنی ځانګو او د اوستایي مدنیت اصلي ټاټوبی و او بودایي مدنیت یکې په پېړو پېړیو لمانځل کېده. که ویدي مدنیت په ماهیت کې محلي و، اوستایي مدنیت او بودایي مدنیت عالمي بڼه لرله.

د اوستایي مدنیت د نوښتګر، زرتشت اهمیت په اصل

کې په دې کې دی، چې دی په نړۍ کې لومړنی مصلح يا د يو څو هغو مصلحانو څخه دی، چې د لومړي ځل لپاره يې د لوی ښتن د يو توب عقيده وړاندې کړه او نړۍ يې د بدي او نيکي د قوتونو د مقابلې دغسې ډګر وګاڼه، چې په هغه کې د نيکي رب، اهورا مزدا، د بدي په رب اهريمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقيده په اهورا مزدا باندې تکيه کول او د هغه دستورونه پرځای کول د انسان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوستايي دورې نه دمخه په ويدي دوره کې ژغورنه طبيعي قوتونو ته په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبيعي قوې ته په خدای لرلو باندې عقيده عامه وه او د خدايانو شمېر هم ډېر ګڼل کېده. بودا بيا په دې عقيده و، چې د انسان ژغورنه په خپله د هغه په اصلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسي غوښتنې او هوسونه مهار کړي، نيکې غوښتنې ولري، نيک کړه وکړي، نيک نظر ولري او په ټولنيز ډول نيک ژوند غوره کړي.

نن ورځ دغه ټول فکرونه ساده او هر چاته د پوهېدلو وړ ښکاري، خو په هغه مهال یانې له نن نه درې یا څلور زره کاله دمخه، چې انسان که څه هم طبيعي او ټولنيز چاپېريال يې ډېر زيږ او بې رحم و له خپل ځان او خپلې کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژغورنه هم غوښتله. دا بې له شکه د انسان د لوړې فکري سطحې استازي توب کوي.

پخوانی افغانستان ددغسې فکرونو د ټوکېدو او خپرېدو لپاره مساعد و. یو دا چې د آمو شاوخوا هوارې د غنمو په میندلو سره د کرنې ور شوې او کلیوالي او ښاري ژوند پکې رواج موندلی و. بله دا چې پخوانی افغانستان او شاوخوا ملکونه یې د سوداګرو، ګرځندویانو، سوبمنو او د کډوالۍ لویه لار ګرزېدلې وه. د یوې امریکایي لرغون پېژندونکې په وینا "د سوداګرۍ ځینې لارې ان د نوې ډبرې په دوره کې (Newlithic Period) ایستلې شوې وې، خو دغه سیمه له میلاد نه ۲۰۰ کاله دمخه په شاوخوا کې د روم د پراختیا په دوره کې چې شتمنو اروپایانو او پارسیانو د چینایي صانعانو ښکلو ورېښمینو ټوکرو لپاره قوي اشتها پیدا کړې وه، د بین المللي سوداګرۍ لپاره لویه لار ګرزېدلې وه. د خرو، اسونو او اوښانو له حساب نه وتلو کاروانونو په دې پیل وکړ، چې د اروپا_اسیا په یو لړ لارو باندې تګ وکړي. دغه لارې بیا په ورېښمینیې لارې (Silk Road) باندې یادې شوې، چې په پای کې یې چین، هند، پارس او اروپا سره ونښلول."[1]

ددغې سوداګرۍ د قوت په حال کې په اریانه کې چې په دغه مهال کې د هند او کرمان ترمنځ پراته هېواد ته ویل کېده، د یونان_باختري دولت په قوت کې و. دغه افغانستان هغه وخت دومره پرمختللی و، چې هغه د زړو ښارونو هېواد نومول شوی و او نقره یې سکې پکې پرېمانه

په چلند کې وې. وربښمینه لار د پېړیو پېړیو په بهیر کې د خلکو د ویاړ او شتمنۍ سرچینه وه، خو په پای کې قومي نښتو دغه لار نامصونه کړه او د قومي لویانو له خوا د غټو باجونو اخیستل د سوداګرو ملا ماتوله ترڅو په پنځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند ترمېنځ سمندري لار پرانیستله شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.[۲]

له هغه وروسته پرمختګ او قوت وار په وار د هغو اروپایي هېوادونو کېده، چې له سمندري لارو نه یې د سوداګري او نورو مقصدونو لپاره کار اخیسته. دا هغه هېوادونه وو، چې د رنسانس یا د بیا ژوندي کولو غورځنګ یې چې اول په ایتالیې کې په څوارلسمې پېړۍ کې پیل شوی و، منلی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بیا ژوندي کولو حرکت ته ویل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنی چې دا په خپله انسان دی چې د هرڅه مېنځ دی، سرچینه ده.

د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عیسوي دین کې د کاتولیکي مذهب او ارتودکسي مذهب ترڅنګه د مارتن لوتر په کوښښ سره د دیني سمون (Reformation) په نتیجه کې د پرتستانزم هسکېدنه ده.

په داسې حال کې چې کاتولیکان خپل ستر مشر پاپ ته د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروټستانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قایل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه ددغسې نویو حرکتونو سبب شول، چې د هغو په نتیجه کې ساینس او تخنیك پرمخ ولاړ او ورسره ټولې لویدیځې عیسوي نړۍ حیرانوونکې پرمختګ وکړ.

خو افغانستان د وریښمینې لارې په ترك سره وار په وار ګوښه کیده. هغه نور نو د بین المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقع کې له دغه وخته وروسته ټول ختیځ د لویدیځې اسیا د هیوادونو په ګډون لږ و ډیر په همدغه حال کې و. د عثماني امپراتورۍ او مغلي امپراتورۍ هم ونه شو کولی، چې له سمندري لارو نه د سوداګرۍ لپاره کار واخلي که څه هم دواړو اوږدې سمندري غاړې لرلې. څنګه چې د اسیا دننه ملکونو په تیره افغانستان له بین المللي سوداګرۍ نه راپیدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو یې له خپلو ولسونو نه د مالیاتو په ډیرولو، له صنعت کارو نه د زیات محصول په اخیستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دغه حال د نوي صنعت او نوې شتمنۍ د تولید لپاره هڅوونکې کیدلی نه شو. د دوی په فکري نړۍ کې د ساتنپالنې او عنعنې پالنې میل وار په وار بیخ نیوه او فرهنګ یې نه دا چې نه غوړیده، بلکې شخیده او وچیده.

افغانستان چې په اوومې پېړۍ کې يې اسلامي مدنيت منلى و، يا يې په خپله امپراتورۍ لرلې، يا د نورو امپراتوريو تر اثر لاندې تللى و. افغانستان د اسلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوريو په وخت کې، اسلام هند ته په پراخ ډول يوړ او ددغه انکشاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو کلونو په موده کې د ډهلي سلطنت په نامه مسلمانانو حکومت وکړ. د لوديانو او سوريانو دولت په همدغه لړ کې راغلي او د پاکستان اوسنى دولت د همدغه اسلامي غورځنګ ميراث دى، خو په ديارلسمې پېړۍ کې د چنګيز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانستان ډېر ښاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سيستم يې تر ډېره حده پورې وران شو، د وګړيو ډېره برخه يې تباه شوه او له پاتې ژونديو نه ډېرو يې د سليمان غرو درو ته کډه وکړه. په دې ډول افغانستان په خپل ډېر اوږده تاريخ کې د لومړي ځل لپاره په يوه ستر معلوم انساني مصيبت واوښت. په دغه حال کې له ديارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاريخ د پرديو تاريخ شو که څه هم په شپاړسمې پېړۍ کې پير روښان. زامنو او لمسيانو يې او په اولسمې پېړۍ کې خوشحال خټک، ايمل مومند او دريا خان اپريدي د مغلو په برابر کې د خپلواکۍ ګټلو په لار کې په ټينګه پرله پسې مبارزې وکړې، خو په پاى کې ټول نابريالي شول.

د افغانستان د خپلواکۍ ګټلو برې اول تر ټه حده د میرویس هوتك او په پوره ډول د احمد شاه دراني په سروالۍ واقع شو. وروستي چې په کال ۱۷۴۷ کې د افغان دولت بنیاد کښېښود، د ډېرو کلونو په بهیر کې یې د مشهد، پنجاب، سند، بلوچستان او کشمیر په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه، خو دغه امپراتوري د هغه د لمسیانو په وخت کې په اصل کې له دې امله مخ په ځوړې او بیا په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه، چې چلوونکو یې نه شو کولی تر لاس لاندې سیمو نه باج ترلاسه کړي. سره له دې هم د میرویس هوتك او احمد شاه دراني اهمیت تلپاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواك کندهار او خپلواك افغانستان کې خپلواك نظام او خپلواك ژوند په میراث پرېښود.

افغانانو، دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ، چې دوی سره له دې چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروسته د تاج او تخت په سر د محمدزي سردارانو په خپل مینځي جنګونو کې سخت سره بې اتفاق شوي وو، د انګرېزانو د لومړي لوی یرغل په وخت کې په خپل خپلواکي باندې ټینګ ودرېدل او یرغلګر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواك لښکرې وې، له ملك نه وایستلې. څلوېښت کاله وروسته په دوهم افغان ـ انګلیس جنګ کې یې هم همدغسې وکړل او د میوند په جګړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ساتلو کې دغسې برې وګاټه، چې

حتی یرغلګر انګرېزان هې هم حېران کړل. نولسمه پېړۍ په دغه ډول د افغانستان لپاره تر ډېره حده د کورنیو جنګونو او بین المللي جنګونو پېړۍ وه او د دوهم افغان ـ انګلیس د جنګ په نتیجه کې افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار هم له لاسه ورکړ.

افغانانو له افغانستان نه د یرغلګرو انګرېزانو په شړلو سره اروپایي مدنیت یا د هغه باندني مظاهر هم په لغته ووهل. ددغې پېړۍ په دوهمې نیمایي کې اول د امېر شېر علي په دوهمې واکمنۍ کې او بیا د امیر عبدالرحمن د یوویشتو کلونو په واکمنۍ کې ودانۍ وشوې، خو هغه په زیاته اندازه د حکومتي نظام د پیاوړي کېدو او د وسلو د صنعت د انکشاف لپاره وې. دغو امیرانو له افغانستان سره د برتانیې او روسي امپراتوریو په ګاونډي کېدلو سره د افغانستان دفاع تر هر بل څه نه مهمه ګڼله، په تېره وروسته له هغه چې روسانو په کال ۱۸۸۵ کې پنجده ونیوله او انګرېزانو په کال ۱۸۹۳ کې د ډیورنډ توافق لیك په امیر عبدالرحمن باندې تحمیل کړ. غېر له هغه هم نه امیر شېر علي او نه امیر عبدالرحمن د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو په فکر کې وو. په نورو اسلامي هېوادونو کې هم دغسې غوښتنې نه کېدلې، یا ډېرې کمې کېدلې او دغه فکر هر چېرې په ټینګه اورېدل کېده، چې اسلام هم دین او هم دولت دی، دا ځکه چې اسلام د عیسویت او موسویت

پرخلاف لـه هماغـه اول سرنه د ټولنې تنظیمول او چلول هم پـه غـاړه اخیستـي او اسـلامي واکمنـو تـر هغـه وختـه پـورې پـه همدغې کرښې باندې یون کړی و.

خـو د شـلمې پېـړۍ پـه سـر کـې د امیـر حبیـب الله پـه دوره کـې چـې افغانسـتان یـو قـوي نظـام درلـوده او عصـري پوهنـه هـم پکـې رواج شـوې وه، افغانـان لـه بانـدنیو پېښـو نـه هـم اغېـزمن شـول، پـه ۱۹۰۴ کـې د جاپـان پـه لاس د روسـیې پـه مـاتې، پـه ۱۹۰۵ کـې د روسـیې پـه انقـلاب، پـه ۱۹۰۶ کـې د ایـران پـه انقلاب، پـه ۱۹۰۸ کـې د تـرکیې پـه انقـلاب او پـه ۱۹۱۷ کـې پـه بلشـویکي انقـلاب سـره. د یـوه اسـیایي هېـواد پـه لاس د روسـیې مـاتې د اروپـایي امپیریالیسـتي هېـواد پـه حیـث د اسیانو د ویـاړ سـبب شـو او یـادو شـویو انقلابونـو د زور واکـو نظـامونو طلسـم مـات کـړ او سیاسـت کـوونکي او اوښتـون پـالان یـې هـر چېـرې د پـه خپـل سـرو واکمنـو او زورواکـو رجیمونو په مخالفت کې نور هم ټینګ کړل.

لـه لومـړي نـړۍ وال جنـګ نـه وروسـته پېښـې، چـې پـه اروپـا کې د اوښتونونـو سبب شوې پـه افغانـانو بانـدې هـم بې اغېـزې نـه وې. دغـو ټولـو پېښـو افغـان تعلـیم کـړي درباریـان او نـور علاقمـن افغانـان وخوځـول. پـه همدغـه حـال کـې و، چـې پـه کابـل کـې د مشـروطه غوښتونکـو غـورځنګ هسـك شـو چـې غتـې غـوښتنې یـې د پـوره خپلـواکي ګټـل، د قـانون لـه مخـې حکومـت کـول او د عصـري مـدنیت رواجـول وو. پـه دغـې فضـا

کـې پاچـا زوی عـین الدولـه امـان الله د خپـل پـلار لـه وژل کېدلو نـه وروسته ځـان د واکمنـۍ ګـدۍ تـه ورسـاوه او بیـا یې په افغانسـتان کـې د لومـړي ځـل لپـاره ددغسـې بنسـټیزو سمونونو په پلي کولـو پیـل وکـړ، چې پـه هغـو سـره افغـان ټولنـه مـدني، سیاسـي نظـام عصـري او د فـرد خپلـواکي واقعـې کړي.

یاددښت:

۱ـ جینان ډي وس ـ کم بال، جنګیالۍ ښځې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نیویارك، ۱۰۸

۲ـ پورته اثر، ۱۰۹

د پاچا امان الله واکمني ته

یوه نوې کتنه

لومړنۍ خبرې:

د پاچا امان الله څه کم لس کلنه دوره که څه هم لنډه وه، له ډېرو پېښو نه ډکه وه. دی هغه لومړی افغان واکمن دی چې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره یې پراخ سمونونه پلي کړل او د هغو له امله له وطن نه وشړل شو.

په معاصر افغانستان کې درې لسیزې سره ورته دي: د امیر شېر علي خان د واکمنۍ دوهمه دوره (۱۸۶۸_۱۸۷۸)، د پاچا امان الله دوره (۱۹۱۹_۱۹۲۹) او د قانوني پاچايي لسیزه (۱۹۶۴_۱۹۷۳). په دغو دریو وارو لسیزو کې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره سمونونه پلي شول. درې واړه نظامونه په وسله وال زور سره

رنګ شول او له درې واړو نه واکمنانو په نره دفاع ونه کړه. خو درې واړو د بدلون غوښتونکو افغانانو په مخيلو کې ځای ونيو او له هغه سمونونه په وروستيو دورو کې ورو ورو عملي شول او لا هم عملي کېږي. دغه سمونونه د ژوند د ښه کولو لپاره ضروري وو، خو مخالفانو يې دغسې نه ګڼل.

د امان الله پاچا کېدل:

د امان الله پلار، امير حبيب الله د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ په ۲۱مه د پنجشنبې په سهار د لغمان په کله ګوش کې، چېرته چې هغه په ژمي کې د ماهيو ښکار لپاره تللی و، په خېمه کې د خوب په حال کې ووژل شو. يو روايت دا دی چې دغه وژنه سياسي او په نهايت کې د مشروطه غوښتونکو د يوې پټې کړۍ کار و، چې درباريان په تېره د دربار غلام بچه ګان او حتی د امير سکه ورور. سردار نصرالله او په خپله امان الله ه.م ورته منسوب و.(۱) بل روايت دا دی چې د امير حبيب الله د وژنې محرك فاميلي او شخصي او په اصل

کې د وژل شوي امیر د لومړۍ ماینې، سرور سلطان، د امان الله د مور د دسیسې پایله وه. هغه د علیا حضرت سراج الخواتین په نامه یادېدله. هغه چې د وژل شوي امیر له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله یې د واکمن کېدلو لپاره روزه. امیر حبیب الله، چې د واکمنۍ په وروستیو کلونو کې د عیاشۍ او له نورو ښځو او وینځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نیولې وه، په دې لټه کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لټه کې شول، چې امیر له مینځه یوسي. مستوفي الممالك، میرزا محمد حسین (د شاعر خلیلي پلار) چې د امیر عبدالرحمن په دوره کې او له هغه نه وروسته ددغې کورنۍ ونا لرونکی غټ مامور و د مور او زوی دغه توطیه په خپله امیر حبیب الله ته په دې ډول بیانوي: "مور نوکرو ته نه ښایي چې د پلار او زوی ترمېنځ درز واچوو، خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د سیاست له کربښې نه ذوه ځیزونه څرګندېږي، چې یو یې دا دی چې تا د تا د مامورانو له لارې چې له هغوی سره یې لاس یو کړی دی له مېنځه یوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ په ګدۍ کېښني، ځکه چې هغه پوځ او ستا رعیت د تا له تابعیت نه اړولی دی."(٢) امیر حبیب الله وروسته له دې چې په دغې توطیې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه وکړه چې امان الله ووژني او مور یې طلاقه کړي. خو

دوی چې د امیر له پرېکړې نه خبر شول، نصرالله ته لاړل او په پښو کې یې ورغړېدل او په عذر او زاری یې ترېنه وغوښتل، چې امیر ته یې شفاعت وکړي. هغه نه یوازې په بري سره د هغو شفاعت وکړ، بلکې د مستوفي راپور یې هم پوچ وباله. په هر حال، د دواړو روایتونو له مخې د امیر حبیب الله وژونکی د شجاع الدوله (غوربندي) په نامه د دربار یو غلام بچه و. (د جوهر شاه په نامه د هغه تره د امیر حبیب الله په حکم دمخه اعدام شوی و.) خو د امیر په وژنه کې کرنیل علي شاه له محاکمې نه وروسته ووژل شو، چې په کله ګوش کې د امیر د خېمې ساتونکي آمر و. د هغه وخت غلام بچه ګان مریان نه، بلکې د وطن د نفوذ منو هغه زامن وو، چې په دربار کې په نظامي او ملکي چارو کې روزل کېدل او واکمنو ته بې له ګړ او بر نه تابع وو.

د حبیب الله وژل کېدو نه وروسته په جلال اباد کې سردار نصرالله او په کابل کې امان الله ځانونه امیران کړل، خو لومړنی د وروستي په پلوی زر له امارت نه تېر شو، خو بیا په کابل کې بندي

شو. سردار نصرالله په ټول ملك كې له خپل ورور امیر نه وروسته د نفوذ خاوند و. نفوذ یې په ختیځو پښتنو کې بیخي ډېر و. دی د امیر په خلاف د تقوا خاوند و او قران شریف یې ټول په یاد و. سره له دې هم خپل وزاره امیر ته یې وعده ورکړه، چې متابعت به یې کوي او چارې به د هغه په سروالي پرمخ بیایي، خو د هغه یو ځو پلویانو په خپل سر د پغمان په لار قرغې ته نږدې په امیر امان الله باندې نابریالۍ ډزې وکړې. امیر امان الله بیا زما د یوې باوري سرچینې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مسبب هم شو. امان الله چې د پلار دریم زوی و له هغه وروسته د کورنۍ رقیب په نه لرلو سره د پاچایۍ په تخت ډډه ولګوله.

د بشپړې خپلواکۍ جګړه:

پاچا امان الله د فبرورۍ په ۲۴مه د کابل د مرادخانې په یوه میدان کې، چې هلته خلك او عسکر ټول شوي وو، په یوازې ځان ځرګند شو او د هغو په مخ کې یې د هېواد

بشپړه خپلواکي او د ټولو خلکو ازادي او برابري اعلان کړه. خلکو هې په شور او زوږ سره هرکلی وکړ او ولايتونو په لسو ورځو کې بيعت ورواستاوه.(۳) پاچا امان الله د بلې مياشت يانې مارچ په ۳مه د خپل پلار له وژل کېدلو او د ځان د امير کېدو په هکله د برتانوي هند وايسرای ته ليك واستاوه او څه باندې يوه مياشت وروسته د اپريل په ۱۳مه يې په کابل کې په يوه عام دربار کې د وطن پوره خپلواکي په دغو لفظونو څرګنده کړه:

> *"ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد، په خپل اختيار او خپلواك اعلام کړ. له دې وروسته به زما هېواد هغسې خپلواك وي لکه د نورې نړۍ دولتونه او قدرتونه، چې دي. هېڅ باندنی هېواد به پرې نه ښودل شي، چې يوه ويښته قدر حق ولري، چې د افغانستان په دننيو او باندنيو چارو کې ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل، زه تيار او اماده يم چې په خپلې دغې تورې سره يې مرۍ پرې کړم."*

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وينا په پای کې برتانوي ايجنټ، حافظ سيف الله ته مخ واړاوه او په نرمه يې ورته کړه، چې :"اوه سفيره، ته پوه شوې چې ما څه وويل؟" هغه ځواب ورکړ، چې "هو، زه پوه شوم."(۴)

د هند وايسراى د اپريل په ۱۵مه د پاچا امان الله د ليکنې ځواب واستاوه، خو د هغه په ليك کې په نورو موضوع ګانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکي په موضوع. برتانيه لا حاضره نه وه، چې د افغانستان پوره خپلواکي ومني. افغانستان د برتانيې لاس لاندې هېواد نه وو. افغانستان په کورنيو چارو کې پوره خپلواك و، خو باندنۍ اړيکې يې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې ترسره کېدلې. امير عبدالرحمن او امير حبيب الله لا د هند حکومت ته په رسمي ليکونو کې ځانونه خپلواك ګڼل او د برتانيې حکومت وروستي ته د اعلى حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هيلې وو چې څنګه چې افغانستان په نړۍ وال جنګ کې ناپېيلتوب غوره کړى و، برتانيه به ددغه دريځ په درناوي د افغانستان پوره خپلواکي ومني.

دننه په افغانستان کې د امير حبيب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غتې غوښتنې يې د مشروطيت يانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنيت او پرمختګ وې، خو د خپلواکي جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پياوړې وه، چې په کابل کې د برتانيې حکومت سفير، سر فرانسس همفريز خپل حکومت ته څرګنده کړې ده، چې "له پاچا نه نښکته تر اوښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسيا او

هند په بازارونو کې په هسکه غاړه ګرزي د افغانانو د سرېمو ساه کښنه خپلواکي ده."(۵) لکه چې مولف ګریګوریین هم وایي چې:

"په ۱۹۱۹ کې هیڅ واکمن نه شو کولی په افغان ملت باندې په ټینګه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ لپاره یې ژمنه کړې وي."(۶)

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درك کړې وه. په خپله یې هم لرله او پرحقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکي ګټلو په موضوع کې په سوله وي یا په جنګ ټول ولس د هغه تر شا درېږي، همدغسې هم وشول.

پاچا امان الله، چې پوه شو برتانیه د افغانستان پوره خپلواکي منلو ته حاضره نه ده، نو د جنګ لار یې ونیوله او د انګرېزانو د حاکمیت پر ضد هم دننه په وطن او هم دباندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لا پخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو لپاره د رولت (Rowlett) په نامه یو سخت جزایي قانون ایستلی و، چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو او دکانونه او کاروبار بند شو. د پنجاب په امرتسر کې په یوې لویې غونډې باندې ډزې وشوې، چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول. مهاتما ګاندي د همدغه کال په فبروري

کې ددغه قانون یانې د حکومت پر ضد د ستیاګراهه (Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ، چې هغه د هندوستان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شمالي هندوستان او پېښور کې هم خلك وپارول او په پېښور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوستې آمر، غلام حېدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرګنده کړه، چې "هندوستان د انقلاب په درشل کې دی او د افغان یرغل یوازې یوه بخري ته ضرورت دی، چې په هندوستان کې د برتانیې حاکمیت پای ته ورسوي."(۷) غلام حیدر خان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه په هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.

پاچا امان الله په دغسې حال کې د مې د میاشتې په سر کې د هندوستان په لور پوځونه واستول، بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي: خیبر ته دسپاه سالار صالح محمد، کندهار ته د صدراعظم سردار عبدالقدوس او خوست ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ. د مې په څلورمه د صالح محمد پوځ په خیبر کې په کړو پیل وکړ او په دې ډول د افغان-انګلیس دریم جنګ پیل شو، خو دلته به زه یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښتې بیان کړم.

که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو،

جنرال محمد نادر د وزیر ستان په ټل او وانه کې له انګرېزي پوځ نه ځایونه ونیول او یو څه وسلې او کارتوس یې هم ترلاسه کړل. دغه بري په ختیځ کې د انګرېزي پوځ فشار لږ کړ. په دریو واړو جبهو کې ډېرو ولسي خلکو، لکه څنګه چې له یرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ. دا واقعیت دی، چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتیاوالو او د وزیرستان په مسودو او وزیرو یا ودېرو کې ډېره ټینګه وه. تاریخ پوه، میر غلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولسي خلکو کې د خپلواکۍ جذبه ترسیم کړې، چې لوستونکي حېرانوي.

د ډیورنډ د کرښې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخیستله. د انګرېزانو قومي ملیشاوو هم خپلې وظیفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښتې یا خپلو کورونو ته لاړلې. دغه ملېشاوې له دیورند نه اخوا قومونو نه جوړې وې. له افغانانو سره د دوی خواخوږي د انګرېزانو معنوي حال کمزوری کړ. د خپلواکي په جنګ کې دغو پښتنو ثابته کړه چې دوی د پخوا په شان د افغانستان رښتیني پلویان او مدافعان دي. په اصل کې د دوی او د ولسي افغانانو له امله و چې په لندن کې د برتانیې حکومت د هند د وایسرای دغه وړاندیز رد کړ، چې ویل یې د هندوستان د ناکاریو د غلې کولو لپاره ښه لار دا ده، چې جلال آباد ونیول شي. په دې اړه په لندن کې د هندوستان

لپاره د دولت وزیر د وایسرای ورانديز په دې ډول ونه
مانه:"زه په دې ډاډه یم چې تا به د تاريخ درسونه هېر کړي نه
وي او هغه دا چې موږ د افغان له منظم پوځ نه دومره وېره نه
لرو چې لکه د قومي ملېشاوو او زموږ په خورو کمپونو او د
مخابرو په کرښو باندې يې د هغو له يرغلونو نه لرو."(۸)

انګرېزان په هند کې په دغه وخت کې نه ماتېدونکی
نظامي قوت و، څلور نيم لکه پوځ او عصري لوجستکي،
مخابروي او د ورلو راوړلو عصري تخنيکي وسيلې يې
لرلې. پر هغو سربېره په دغه جنګ کې يې له نظامي الوتکو
نه هم کار واخيست او د جلال آباد او کابل ښارونو باندې
يې بمونه وغورځول. غبار وايي، چې دغو بمونو په افغانانو
باندې ناوړه اغېزه ونه کړه، خو ډاکتر عبدالعلي ارغنداوي
په خپل کتاب "برتانوي امپيريلزم او د خپلواکۍ لپاره د
افغانستان مبارزې" کې دغه بمونه د اوربند سملاسي عامل
بولي او وايي، چې "په دې کې ډېر لږ شك دی، چې دغه
[هوايي] حمله دغسې مهم عامل شو، چې د افغان حکومت
يې سولې غوښتلو ته اړ کړ."(۹) دغه واقعيت په اصل کې
پخپله پاچا امان الله جنرال محمد نادر ته په يوه فرمان کې
په دغه ډول څرګند کړې"... از برای مردم کابل از ګلوله
باری آنها هراس پيدا شده اکثر مردم معتبرين و کلان
شوندګان اين ملامتی را بحضور [شاه امان الله] تعلق
مبدهند که وقت جنګ نبود."(۱۰) په فرمان کې دا هم ويل

شوي چې دغو معتبرانو رايه ورکړه، چې که انګرېزان سوله ومني، تاسې يې قبوله کړئ. دغه معتبران شايد د دولتي شورا غړي وي.

د اوربند په اړه د افغان خوا ادعا کوي، چې دا انګرېزان وو، چې له پاچا امان الله نه يې اوربند وغوښت، خو انګرېزان د هغه سرچپه وايي. د ډاکټر ادمك په نظر:

> "د مې په ۲۴مه امان الله برتانوي نيت معلوموونکو ته ځواب ووايه او د هند حکومت په خوښۍ سره د جګړې پای ته رسول ومنل، ځکه چې په شمال لويديځ سرحد [پښتونستان] کې وضع خرابه شوې وه."(۱۱)

په هر حال، د خپلواکۍ جګړه درې څلور اونۍ وه او له هغه وروسته د همدغه کال د اګست په اتمه په راولپنډۍ کې انګرېزانو د افغانستان پوره خپلواك کېدو ته غاړه کښېښوده. په دغه ډول افغانانو د پاچا امان الله په مشرۍ په جنګ او سولې سره له انګرېزانو نه خپله پوره خپلواکي له ۳۹ کلونو نه وروسته ترلاسه کړه. افغانستان د نړۍ د پوره خپلواکو هېوادونو په قطار کې سرهسکی ودرېد او افغانان سرلوړي شول او پاچا امان الله غازي وپېژندل شو او په نړۍ کې يې نوم وايست، خو د سرحد د پښتني قومونو په اړه اساسي څه ونه شول. که څه هم لکه چې ادمك وايي،

چې:"امان الله د افغان_انګلیس په دریم جنګ کې بریالی و، په اصل کې له دې امله چې د سرحد (ازادې قومي کړۍ) له هغه سره مرسته وکړه. دغه افغانانان د مسلمانانو او افغانانو په توګه حاضر وو، چې د افغان پاچا د جهاد په غږ سره جګ شي، خو چې دی هغو ته وسلې او پیسې ورکړي."(١٢) هو، امان الله له انګرېزانو نه دغه وعده ترلاسه کړه، چې دوی په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنګ کولو پلان نه لري او که د هغوی پر ضد کوم نظامي کار کوي له امیر سره به مشوره کوي، خو له جګړې نه وروسته انګرېزانو د خپلې وعدې پرخلاف ددغو پښتنو په سیمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړیکې:

د خپلواکي یوه غټه نښه دا ده چې خپلواک هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړیکې په نېغه او په خپله خوښه د خپل ملت د ګټو د خوندي کولو په مقصد د خپلو استازو له لارې ټینګوي. تر دغه وخته پورې د افغانستان اړیکې یوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا له دې چې د افغانستان خپلواکي په رسمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړیکو لرلو په لټه کې شوی و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندویه وه. یو دا چې د لوی نړۍ وال جنګ له امله د عثماني

امپراتورۍ پـه ټوټـه کېـدو سـره د نـړۍ پـه مسـلمانانو کـې انګرېـزي ضـد احساسـونه پيـاوړي شـوي وو، ځکـه چـې انګرېزانـو د هغـې پـه ټوټـه کېـدو کـې لاس درلـود. بـل دا چـې پـه روسـيې کـې د بلشـويکي انقـلاب لـه املـه د لېـنن پـه مشـرۍ دغسـې بلشـويکي حکومـت پـه واك شـوی و، چـې لـه لويـديځ امپيريلـزم او پانګـه والـي نظـام سـره مخـالف و او د هـر هغـه حکومـت او هېـواد پلـوي يـې کولـه، چـې د هغـو پـه برابـر کـې جګېـدل، نـو دغـه حکومـت پـه نـوې تـرکيې کـې لـه جنـرال مصـطفی کمـال چـې پـه اتـاترك يادېـده او پـه نـوي افغانسـتان کـې لـه پاچـا امـان الله سـره روغ نيتـي ښـوده او افغانسـتان تـه يـې لا د وسـلو، پيسـو، تخنيکـي مرسـتو او حتـی د پنجـده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.

پاچـا امـان الله لا د ۱۹۱۹ کـال د اپريـل پـه سـر کـې محمـد ولـي پـه بخـارا کـې سـفير ټـاکلی و. محمـد ولـي د درواز تاجـك او پخـوا پـه دربـار کـې د غـلام بچـه ګـانو مشـر و. زر څرګنـده شوه چـې دی د يـوه مهـم هيئـت پـه مشـرۍ ګمـارل شـوی و، چـې لـه نـوي بلشـويکي حکومـت او د لويـديځ لـه نـورو هېوادونـو سره سياسـي اړيکـي ټينګـې کـړي او پـه اروپـا کـې د پـارېس د سولې پـه کنفـرانس کـې هـم ګـډون وکـړي. محمـد ولـي لـه خپلـو لـوړ رتبـه افغـان ملګـرو سـره مسـکو، بـرلين، روم، پـاريس، لنـدن، نيويـارك او واشـنګټن تـه هـم سـفر وکـړ او د ۱۹۲۲ کـال پـه جـون کـې وطـن تـه سـتون شـو. لـه هغـو خنډونو سره سره چـې

برتانیې د باندنیو چارو نوی وزیر لارډ کرزن ددغه هیئت
ه ورانديې اچول د محمد ولي هیئت په خپل مقصد کې پوره
یالی وخوت. له شوروي اتحاد، پاریس او ترکیې سره یې
یاسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور ډېر هېوادونه یې
م وهڅول، چې له افغانستان سره سیاسي اړیکې ټینګې
ړي.(۱۳)

د افغانستان لپاره دا یو مهم بری و. له هغه وروسته
ېرو اروپایانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه.
فغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل لپاره ووت او د
کابل ښار دغسې نوې ښه غوره کړه، چې د باندنیو شته
والی یې یوه څرګندره نښه شوه. د هیئت مشر محمد ولي هم
: غټ نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته ل هغه چې
پاچا امان الله یو ملیون روپۍ نقدې او د کوهدامن په قلعه
مراد بیګ کې د مستوفي مېرزا محمد حسین ضبطې شوې
مځکې د انعام په توګه وروبښلې. (مستوفي دمخه په دار
ځړول شوی و.) پاچا هغه د محمود طرزي پرځای د باندنیو
چارو وزیر وټاکه.(۱۴) خو د افغانستان اړیکې له برتانوي
هند سره د سرحد د پښتنو په سر خړې پړې پاتې شوې او له
شوروي اتحاد سره یې د مرو، بخارا او داسې هم د بسمه
چي غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسلامي فکر له امله
د دوستۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسیا:

د بولشویکي انقلاب د بري، د عثماني امپراتورۍ د ټوټه کېدلو او د افغان-انګلیس د دریم جنګ له امله شوروي اتحاد، برتانیې او د اسیا یو شمېر هېوادونو ځانونه په منځنۍ اسیا کې د "سترې لوبې" په یوه نوي پړاو کې وموندل. په دغې لوبې کې پاچا امان الله، د بخارا امیر او د هغو غورځنګونو، چې یا په پان تورانزم یا په پان اسلامزم باندې ډډه کوله هڅه کوله، چې د منځنۍ اسیا هغه تشیا ډکه کړي، چې د تزاري امپراتورۍ په له مېنځه تللو سره پیدا شوې وه. شوروي اتحاد هڅه کوله، چې د تزاري روسیې پرځای په منځنۍ اسیا باندې خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند اندېښمن شو چې د برسټ-لیټوفسك له تړون نه وروسته چې بلشویکي روسیې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاسلیك کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانستان ته ننوځي او هند به په خطر کې کړي، نو هند هڅه کوله چې افغانستان له دښمنو هیئتونو څخه ګوښه وګرزوي. ددې لپاره او هم دا چې له دغسې کسانو او ډلو سره لار ولري، چې له برتانیې سره مرسته وکړي، جنرال ملیسن یې له کافي پیسو او پوځ سره د ایران مشهد ته واستاوه. دی له خپل پوځ سره له مشهد نه مرو او بېرم علي ته لاړ، خو هلته له بلشویکي پوځ

سره له نابريالۍ مقابلې نه وروسته بېرته په مشهد کې هستوګن شو. په مشهد کې يې د مسکو، تاشکند او نورو ښارونو ترمېنځ د تيلګرافي مخابرو په څارلو سره غټې بريالي توبونه ترلاسه کړل([15])، چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړيکي يې خړپړ کړل. له بلې خوا د عثماني ترکيې د اتحاد او پرمختګ د کرمېټې پخوانيو مشرانو، چې ټينګ ملت پالان وو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دغې هيلې کار اخيست، چې په منځنۍ اسيا کې يو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بيا له پان اسلامزم نه په ګټې اخيستلو سره هڅه کوله، چې د منځنۍ اسيا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه، چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د يوازيني پاتې شوي مدافع په توګه څرګند شي. علامو هم ښووله، چې پاچا امان الله به د خلافت په ګدۍ ډډه ولګوي([16]).

پاچا امان الله په منځنۍ اسيا کې د پرمخ تللو فعال سياست غوره کړی و، خو بيا له هغه ځايه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره په شا ولاړ. د پاچا امان الله سياستونه په دغې پراخې سيمې کې هم په ډګر کې په کړو او هم له شوروي اتحاد سره په اړيکو کې څرګندېدل. د محمد ولي هئيات په مسکو کې د ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸مه له

شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیك کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله، چې "هېڅ خوا دی له دریيم دولت سره هېڅ دغسې نظامي یا سیاسي موافقتونه لاسلیك نه کړي، چې د تړون کوونکي کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي." شوروي اتحاد به اجازه لري، چې په افغانستان کې قونسلګري ګانې پرانیځي. مسکو ومنله، چې د افغانستان د سوداګري مالونه به د محصول له ورکولو نه پرته له روسیې نه تېر شي. افغانستان او شوروي اتحاد دواړو د بخارا او خېوې خپلواکي د "خلکو د غوښتنو پر اساس" وپېژنده. شوروي اتحاد دا هم ومنله چې هغه سرحدي سیمې چې پخوا په افغانستان پورې تړلې وې د "عدالت او خودارادیت د اصلونو" له مخې افغانستان ته بېرته ورپرېږدي. پر هغو سربېره شوروي اتحاد په غاړه واخیستله چې هر کال به یو ملیون روبل سره زر یا سپین زر افغانستان ته د مرستې په توګه ورکوي. شوروي اتحاد د تخنیکي وسیلو او متخصصانو په بڼه د نورو مرستو ورکول هم ومنل(۱۷).
شوروي اتحاد په دغه تړون سره د افغانستان په اړه روغ نیتی وښوده، په داسې حال کې یا شاید له دې امله چې د داخلي جنګ له سختو پایلو او له اقتصادي ستونزو سره مخامخ و. شوروي اتحاد به دا هم په نظر کې لرله، چې افغانستان به یې په دغسې تړون سره تر دې حده دوست کړی وي، چې لږ تر لږه انګرېزانو ته به اجازه ورنکړي، چې

له هغه ملك نه د شوروي پر ضد كار واخلي.

بلـه دا چـې دغـه تـړون پـه دغسـې وخـت كـې لاسليك شو، چې پـه منځنـۍ اسيا كـې د افغانسـتان نفـوذ ښـه خپـور شـوی و. ان د ۱۹۱۹ كـال پـه اكتـوبر كـې افغانسـتان پـه دې پيـل كـړی و، چې د پنجـده پـه سيمې كـې خپـل نفـوذ خپـور كـړي. "افغـان مـاموران، قونسـلان او پـه خپلـه خوښـه جـوړ شـوي هئياتونـه لـه منظمـو افغـاني عسـكرو سره ډلـه ډلـه ګرزېدل او پـه نتيجـه كـې پـه دغسـې سيمې كـې دغسـې ښـارګوټی نـه و، چـې افغانـان دې ونـه لـري." د برتـانوي راپورونـو لـه مخـې "افغـان نفـوذ پـه مـرو او سـهيل كـې ټينګېـده او پـه مـرو كـې خلكـو داسـې ګڼلـه، چـې افغـان قونسـل تـه تـر بلشـويكي كميسـارۍ نـه لاډېـر مهـم مـامور وي."(۱۸) پـه مـرو كـې څلـور سـوه منظم افغـان عسـكر ځـای پرځـای او لـه هغـه ځايـه تـر كشـك پـورې د افغانـانو لاس بـرى و. د يـوه راپـور لـه مخـې "افغانـان هـر هغـه ممكـن څـه كـوي، چې تركمنـان سره پخـلا كـړي. هغـه كسـان خوشـې كېـږي، چې بلشـويكان يې بنـدي كـوي، جـريمې بېرتـه وركـولې كېـږي، سـتونزې د افغانـانو پـه حكـم هوارېـږي او محلـي بلشـويكان پـه ضـمني ډول د افغانـانو امرونـه پرځـای كـوي. هېـڅ تـركمن وضـع درك كـولی نـه شـي، يـا دا چـې افغانـان او بلشـويكان پـه رښتيـا سره دوسـتان دي يـا دښمنـان، خـو ټـول دا منـي، چـې افغانـان هـر چېـرې د مسـلمانانو د سـاتونكو پـه توګـه د محـل د وضـع او موقـع كنتـرول كـوي. د

سرخس په سیمې کې افغانانو د ترکمنو دایمي بدي ګانې له مینځه وړي او ټولو ته یې خبرداری ورکړی، چې د عمل لپاره، چې مناسب وخت یې ورسېږي، چمتو وي." ([19])

د بخارا امیر میر علم، جنرال ملیسن ته څرګنده کړه، چې "زموږ په نظر ترکستان او بخارا ته د افغانستان راتګ یوازې ددې دپاره دی، چې د ترکستان مسلمانان سره یو موټی کړي او له بخارا سره اړیکې ټینګ کړي. په دغه مقصد چې د بلشویکانو پر ضد په مناسب وخت کې عمل وکړي." دا هم ویل کېده، چې افغانانو په فرغانه کې د شوروي پر ضد د بسمه چي حرکت له یوه مشر محمد امین بېګ سره لارلرله او هغه ته یې که په پان اسلامي کنفدرېشن کې ګډون وکړي، د لسو زرو مېړو او وسلو وعده کړې وه.([20])

د ۱۹۲۰ کال په پسرلي کې د افغان ـ شوروي اړیکې خړ پړ شول او شورویانو بیا په زور سره د منځنۍ اسیا د لاندې کولو تکل وکړ. شورویانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې ماسکو له تاشکند سره د اورګاډي په وسیله بیا وتاړه، هلته یې منظم پوځ واستاوه، فرغانه او خیوه یې لاندې کړل او د بل کال په مې کې یې په پنجده کې د افغانانو لاس بری پای ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه، چې د تزاري روسیې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مې کې یې د بخارا امیر هم په ښکاره د

پرچمي دوله "ځوانو بخارایانو" له لارې خو په واقع کې په خپل زور کابل ته پرارولو ته اړ کړ([21])، کوم چې هم له افغانستان سره یې په تړون کې د بخارا او خیوې خپلواکي منلې وه. ډاکټر ادمك د افغان-شوروي د اړیکو دغه خړپړتیا په سرحدي سیمه کې د ورشوګانو په سر لانجې او د شورویانو پر ضد د افغانانو دسیسې ښیي([22]) خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشهد کې یوه انګرېزي جنرال، ملیسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلي پوهېدل چې دوست افغانستان به د شوروي لپاره دغسې یوه هډه وي چې له هغه ملك نه به د انقلاب بخري په مناسب وخت کې هندوستان ته یوړل شي. هندوستان ناارام و. د ملیسن په نظر افغانانو داسې ګڼله، چې انګرېزان کم زوري شوي دي، نو دی په دې لټه کې شو چې د بلشویکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانستان نه یې لېرې وساتي. ده وروسته په ۱۹۲۲ کې په لندن کې د منځنۍ اسیا په ټولنې کې د یوې وینا په ترخ کې څرګنده کړه، چې:

> "زموږ دنده دا شوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د یوه دفاعي او یرغلیز اتحاد په مقصد د افغان او شوروي د پلانونو د واقعي کېدو مخه ونیسو." دی له هغو تاکتیکونو نه هم وغږېد چې په

مشـهد کـې یـې پـه دغـې لاز کـې ترینـه کـار اخیسـتـه. "څـه وخـت چـې پـه دوارو کـامپونو کـې د ډیـرو اجنتـانو لـه لارې معلومـات ترلاسـه شـول چـې رښتیـنـې وضـع څنګـه ده او دواړه خـواوې لـه یـوې او بلـې سـره څنګـه چلنـد کـوي، زمـوږ کـار دا شـو چـې یـوه، خـوا د بلـې پـه خیانـت پـه غیـر رسـمي ډول خبـر کـړو. افغانـانو پـه دغـه وخـت کـې واوریـدل چـې پـه ټـولې فرغـانې کـې د شـوروي پـر ضـد یـو پیـاوړی او د هـیلې ور پـاڅون روان دی، د پـاڅون مشـرانو تـه یـې اسـتازي ولیـږل، لـه لیکونـو او سـوغاتونو سـره. مـوږ دا خپلـه دنـده وګڼلـه چـې دغـه معلومـات بلشـویکانو تـه ورسوو."

ملیسـن دا هـم وایـي چـې د محمـد ولـي لـه هئیـات سـره د شـورویانو ښـه چلنـد او افغانسـتان تـه د هغـوی د غټـو وعـدو ورکـول د افغانـانو پـه خیـال پـه اصـل کـې د هغـوی د کمـزورۍ لـه املـه و او افغانـان لـه هغـه وروسـته پـه منځنـۍ اسیا کـې د خپـل نفـوذ پـه خپرولـو پسـې شـول او مـرو تـه یـې لا منظم پـوځ هـم واسـتاوه. ملیسـن وایـي چـې مـوږ بلشـویکان پـه دغـو ټولـو پیښـو خبر کړل او هغـوی بیـا سرحدونو تـه سور پـوځ لـه یوه لـوړ رتبـه کمیسـار سـره ولیـږه، چـې پـه مـرو او عشـق ابـاد کـې د

وضع څېړنه وکړي، خو دی هلته د کومې موضوع په سر له کوم افغاني افسر سره ونښت او شورویانو بیا یو بل ملاتړ پوځ ورواستاوه. ملیسن بیا افغانان په هغه خبر کړل او هغوی هم همدغسې وکړل. ددغو ټولو پېښو پایله د افغانانو او شورویانو ترمنځ ټینګه بې باوري شوه. ملیسن په پای کې خپلو اورېدونکو ته وویل چې:

"وعده شوې پیسې او وسلې وځنډېدلې او په پای کې ګرد سره ودرولې شوې، ځکه چې هغوی [بلشویکان] په هر حال ترڅه حده پورې په دې باور شول، چې افغانان په ټولې منځنۍ اسیا کې د دوی پر ضد د یوه لوی پان ـ اسلامي پاڅون لپاره لمسونې کوي."(۲۳)

د شوروي ـ افغان بل درز د بسمه چي غورځنګ په سر و، چې مقصد یې په منځنۍ اسیا کې د یوه خپلواک اسلامي دولت لپاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شو چې د عثماني ترکیې پخوانیو مشرانو ـ انور پاشا، طلعت پاشا او جمال پاشا ـ په منځنۍ اسیا او افغانستان کې د هغه د واقعي کولو لپاره په هلو ځل پیل وکړ. دوی د لومړي نړۍ وال جنګ تر پایه پورې د عثماني ترکیې مشران وو او په جنګ کې یې د مرکزي قوتونو خوا نیولې وه، خو عثماني ترکیه د جنګ په نتیجه کې ماته او

ټوټه ټوټه شوه او دوی له ترکیې نه ووتل. لومړی دوه یې د برلین په لار مسکو ته لاړل چې له شورویانو سره په برتانوي ضد حرکتونو کې برخه واخلي. جمال پاشا وروسته په کابل کې څرګند شو او هلته د افغان پوځ د بیا تنظیمولو لپاره وګمارل شو. په دغه وخت کې شورویانو هر چېرې مسلمانان د انګرېزانو پر ضد لمسول، خو په منځنۍ اسیا کې په خپله د بسمه چي پلوو مسلمانانو له مخالفت سره مخامخ شول. انور پاشا یې ترکستان ته واستاوه، چې موضوع د هغو له مشرانو سره په خبرو حل کړي، خو دی هلته د ۱۹۲۲ کال په مارچ کې له هغو سره یو موټی او د شوروي پر ضد شو. انور پاشا ډېر زر "د پخوانۍ بخارا" د قوتونو سروال وګرځېد چې شمېر یې شلو زرو تنو ته ورسېد او په ترمز، بېسون او شهر سبز کې ځای پر ځای وو.(۲۴)

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د کنفدرېشن جوړېدلو امکان بیا ولید. په کابل کې جمال پاشا چې د محمود طرزي له ملاتړ نه بهره من و، امان الله په دې قانع کړ، چې انور پاشا غواړي روسي ترکستان په افغانستان پورې وتړل شي او دا چې د بخارا امیر هم غواړي د هغه په مرسته له افغانستان سره یوځای شي.(۲۵) پاچا امان الله په دې هکله په کابل کې د انګلستان د سفیر له لارې له برتانیې نه وغوښتل، چې د بخارا او خیوې خپلواکي په څرګند ډول ومني او د افغانستان له لارې د وسلو مرستې ... ...

او د افغانستان ملا وتړي، چې له شوروي اتحاد نه وغواړي له دغو ملکونو نه خپل پوځونه وباسي، خو انګرېزانو د هغه غوښتنو ته د هوکې ځواب ونه وایه([۲۶]). سره له دې هم څنګه چې امان الله په دې فکر و، چې بلشویکان له بخارا نه د انور پاشا له لاسه ایستل کېږي، له هغه سره یې د وسلو او رضاکارو مرسته وکړه او د تنظیمي رئیسانو په نومونو یې جنرال محمد نادر قطغن ته، شجاع الدوله هرات ته او د عدلیې وزیر محمد ابراهیم مزار ته واستول. په هغو سربېره افغاني افسران یې په ملکي جامو کې انور پاشا ته او یوه وړه نظامي قوه یې بخارا ته واستوله. هدایت دا و، چې دوی ټول به په پټه له انور پاشا سره په بخارا او له بسمه چي مشرانو سره په فرغانې کې مرستې کوي.

د ۱۹۲۲ کال په اپریل کې یو افسر له سرحد نه واوښت او په بېسون کې یې له خپلو قوتونو سره له شوروي پوځونو سره مقابله وکړه. په هغه سربېره د باندنیو چارو د وزارت یوه حکومتي پوسته په لار کې چور شوه او سندونه یې شورویانو ته په لاس ورغلل.([۲۷]) شورویانو ته ثابته شوه چې افغانان د بخارا په ناکراریو کې لاس لري، نو یې بخارا په بوې شپې او ورځ کې په بې رحمۍ سره لاندې کړه، پر افغانانو یې مرستې ودرولې او د ډېرو غوښتنو په ترڅ کې بې له افغان حکومت نه وغوښتل، چې ځرګندونه وکړي، چې بیا به د بخارا په چارو کې ګوتې نه وهي او خپل

استازي به له هغه ملك نه بهرون كوي. دغه غوښتنې د التيماتوم په شان وې او افغانستان هغه ومنلې او د شوروي اتحاد دوستي يې وساتله. انور پاشا هم له يو څو بريو نه وروسته د ۱۹۲۲ كال د اګست په ۴مه په يوې نښتې كې ولګېد([۲۸]). د هغه په مړينې او وروسته د بسمه چي د يو بل مشر ابراهيم بيګ د قوتونو په خورېدلو سره په منځنۍ اسيا كې د هغو دريو تركي پاشاګانو د پان-تركي دولت، د بسمه چيانو د خپلواكۍ او د پاچا امان الله د اسلامي كنفدرېشن ارمانونه له خاورو و ايرو سره برابر شول او پرځای يې هلته د شوروي اتحاد له خوا د سوويېتېزم د پلي كولو په لور كوښښونه پيل شول او په افغانستان كې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونو نو باندې لنګر واچول شو.

لومړي سمونونه:

په معاصر افغانستان كې امير شېرعلي لومړی افغان واكمن و، چې د دولتي نظام د عصري كولو په لور يې ګامونه اوچت كړل. پاچا امان الله بيا نه يوازې د نظام په عصري كولو بلكې د ټولنې د ځينو اساسي اړيكو په اړولو او حتی د لويديځ كولو په لور د پراخو پروګرامونو په پلي كولو پيل وكړ.

امان الله د واكمنۍ په اول كال (۱۹۱۹) كې اجرائيوي قوه تنظيمه كړه، په دې ډول چې په سر كې يې صدراعظم او

وزیـران وګمـارل. د وزیرانـو نومونـه پـه معاصـر افغانسـتان کـې د اول ځـل لپـاره امیـر شیر علي پـه خپلـو لـوړو مـامورانو بانـدې ایښــې وو. پاچـا امـان الله بیـا لومـړی افغـان واکمـن و، چـې درې ګونـو قوتونـو یـانې اجـرایې، قضـایې او مقننـې تـه یـې عصري بڼه ورکړه، خو سلطنت یې لـه حکومـت نـه بېـل نـه کـړ یا یې پـه کـافي انـدازه بېـل نـه کـړ. د وزارتونـو سروالان یې اول نـاظران او وروسـته وزیـران ونومـول. هغـوی ده ته ټاکـل او ده لیرې کـول او هغـوی ده تـه مسئول وو، پـه داسـې حـال کـې چـې هغـه د پاچـا پـه توګـه غیـر مسـئول ګڼـل کېـده. وروسـته یـې د صـدراعظمۍ چـارې هـم پـه خپـل لاس کـې ونیـولې او تـر پایـه پـوري د غیـر مسـئول صـدراعظم پـه شـان پـاتې شـو([29]). پـه دغسـې نظـام کـې طبیعـي وه چـې د حکـومتي مـامورینو او د هغـو اصـلاحي پروګرامونـو پـه اړه د خلکـو عکـس عمـل ده تـه متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچـا امـان الله د ۱۹۲۳ کـال پـه لـوی اختـر کـې پـه یـوې وینـا کـې څرګنـده کـړه چـې "دا د قلـم ورځـې دي، نـه د تـورې."([30]) د هغـه لـه لومړیـو بنسـټیزو کـارونو څخـه یـو دا شـو چـې چـارې د ولـس د اسـتازو پـه مشـوره یـا لـږ تـر لـږه د هغـو لـه لارې پـه مـخ بـوځي او څنګـه چـې پـه افغانسـتان کـې سـمونونه د لومـړي ځـل لپـاره پـه پـراخ ډول تجـویز کېـدل، د نویـو قـانونو ایسـتلو او قـانون ایسـتونکو لپـاره اړتیـا ډېرېـده. ددغـه مقصـد لپـاره د "ریاسـت محفـل وضـع قـوانین" پـه نامـه یـوه اداره جـوړه شـوه،

چې سردار شېراحمد يې سروال او ترکي بدري بيګ يې نايب سروال او غړي يې عالمان، ليکوال او ترجمانان وو. د قانون ايستلو او مشورې ورکولو لپاره د اعيانو پخوانی مجلس چې "دارالشورا" نومېده اول په "خاصې شورا" او بيا په "دولتي شورا" واړول شوه. د عزيزالدين پوپلزي په وينا د قانون ايستلو رياست په دولتي شورا واړول شو([۳۱]). دولتي شورا نيمه ملي وه په دې ډول چې نيمايي غړي يې پاچا ټاکل او نيمايي يې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لويې جرګې له استازو سره ومنله، چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به يې د خلکو له خوا غوره کېږي([۳۲]). د هېواد په هر اداري واحد (ولايت، حکومت او علاقه دارۍ) کې مشورتي مجلس ومنل شو، چې غړي يې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزيرانو او لويو جرګو قانونونه ايستل او هغه د پاچا له لاسليك کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جاري کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې د نظامنانو په نومونو دومره ډېر قانونونه ايستل شوي دي، چې په هېڅ بلې لسيزې کې په هغه شمېر ايستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خاصه د لويو جرګو جوړول و په دغه مقصد چې په خپله د هغه په ژبه "... لااقل در سال يك دفعه علی العموم وکلا و نمايندګان و کلان شوندګان قومی و علمای ملت داران اجتماع نموده...(تا) همه مسايل مهمه

و افکاريکه در تعالی و ترقی مملکت خويش مدنظر داشته باشم مواجهتاً بمشاوره و تصويب و تصفيه قرار دهم." (۳۳)

دده په دورې کې څو لويې جرګې وشوې، لومړۍ يې په جلال آباد او وروستۍ يې په پغمان کې. پاچا امان الله د لويو جرګو نوښتګر دی. تر هغه دمخه بل افغان واکمن دغسې لويه جرګه نه ده بللې، چې غړي يې د افغانستان له ټولو برخو نه د خلکو له خوا غوره شوي وي. لويه جرګه په اصل کې د قومي جرګې توسعه ده او قومي جرګې د افغانستان په ځينو قومونو په تېره په پښتنو کې رواج وې، چې هم فردي او هم عمومي کشالې په تېره جزايي کشالې يې هوارولې. د پاچا امان الله د لويو جرګو بله خاصه د هغو لوی والی دی، چې د ځينو غړي يې زر تنه وو. د حکومت لپاره په تېره په مالي لحاظ ګرانه وه چې هر کال دغسې لويه جرګه وبولي، ځکه چې لګښت يې ټول د حکومت په غاړه و. په هر حال، پاچا امان الله لومړی افغان واکمن دی، چې ملت ته يې د لويو جرګو له لارې په دولتي چارو کې برخه ورکړه او دولتي نظام يې د قانون له مخې په مشورې باندې بنا کړ.

پاچا امان الله په قضايي چارو کې هم بيخکي بدلون راوست او په فقيهي قضيو کې يې "تعزير" په "تقدير" سره بدل کړ. امير عبدالرحمن قاضيانو ته په دعوو په تېره په جزايي موضوع ګانو کې نامحدود اختيارونه منلي وو، په

دې ډول چې قاضي ته اختيار ورکړل شوی و، چې يوه چاته حتى پخوا له دې چې عمل يې کړی وي، د ظاهر په نظر کې نيولو سره تر اعدام پورې جزا ورکړي، سره له دې چې په اساس القضات نومي کتابګوټي کې ددعوو د هوارولو لپاره د قاضيانو د صلاحيت او د قضيو د حل کولو طرز عمل په اړه ډېر څه ويل شوي وو[۳۴]. نو د امان الله تر وخته پورې د غبار په ژبه:

> ... قاضي خودش را در موارد جزايي قبلاً مختار و فعال مايشاء ميدانست و اسلحه تعزير در دست او به شكل يك اله برنده اما كشدار قرار داشت."[۳۵]

پاچا امان الله د تمسك القضات امانيه له مخې، چې د مولوی عبدالواسع کندهاري تاليف و د قاضي پراخ اختيارونه مقدر کړل، په دې ډول چې په هغه کې د هر جرم لپاره جزاګانې ټاکلی شوې یاني تقدير شوې وې او قاضي نه شو کولی چې د يوه جرم جزا په خپل اختيار سره لږه يا ډېره کړي. په افغانستان کې دا يو اساسي فقيهي تغيير و چې راوړل شو. په هغه سربېره د تورنو محاکمه هم برالا شوه او د الله تعالی حقونه او د بنده ګانو حقونه سره بېل کړل شول. له هغه وروسته که قاضي يو څوك په کومې قضيې کې تبريه کاوه، حکومت د لزوم په حال کې هغه د پوليسو او ولايتي مشورو له لارې څاره او په جزا رساوه. دا ټول دغسې

تغییرونــه وو چــې د غبــار پــه ژبــه "... صــنف قضــات را بــرای همیشه از دولت و تحولات جدید متنفر و بېزار ساخت."(۳۶)

د پاچــا امــان الله نــور ســمونیز پروګرامونــه د ټــولنې مــدني کولــو او پــرمخ بیولــو تــه متوجــه وو. پــه کــال ۱۹۲۱ کــې د صــنعتونو د هڅونې پــه نامــه دغســې یــو قــانون ایســتل شــوی و چــې مقصــد یــې د مالیــاتي طــرز پــه اصــلاح کولــو ســره د صــنعتونو هڅــول وو. د امیــر عبــدالرحمن پــه وخــت کــې مالیــات پــه جــنس اخیســتل کېــدل او هغــه تــر دې حــده پــورې درانــه وو چــې لــه هغــو مځکــو نــه چــي پــه نهرونــو ســره خړوبېــدلې، د حاصــل دریيمــه برخــه د حکومــت کېدلــه او مځکــه والــو او بزګــرو د هغــو د تحصــیل پــه برخــه کــې هــم تاوانونــه او ربړونــه ګالــل. د پاچــا امــان الله پــه وخــت کــې مالیــات لــه جــنس نــه پــه نقــده واړول شــول، پــه دې ډول چــې ددغســې مځکــو د درې کــالو حاصــلاتو منځنــۍ انــدازه وټاکلــه شــوه او هغــه د ورځــې پــه نــرخ پــه نقــده واړول شــوه او پرېکــړه وشــوه، چــې د نرخــو د لوړوالي لــه املــه بــه مالیــات هــر درې کالــه وروســته بیــا ټاکــل کېــږي. دغــه کــار یــوازې یــو ځــل وشــو او حکــومتي عایدونــه لــه دغې ډډې نه لږ شول.(۳۷)

پــه دغــه نــوي طــرز ســره د ملکــانو، میرانــو او قــومي مشــرانو نفــوذ هــم لــږ شــو. د دوی اهمیــت پــه دې هــم لــږ شــو چــې بزګــران او نــور ولســي خلــك هڅــول کېــدل، چــې د خــپلې ســیمې لــه حکومــت ســره پــه نېغــه رابطــه ولــري او ملکــان او قریــه داران

منع کېدل، چې د خلکو او حکومت ترمنځ واسطه اوسي.(۳۸) لامهمه دا ده چې د پاچا امان الله په اولو کلونو کې دننه په وطن کې ډول ډول محصولونه چې حکومت د امیر عبدالرحمن په وخت کې او له هغه نه وروسته ټولول، لغو یا لږ شول او ډېر داخلي ګمرکونه له منځه یووړل شول داسې هم باندنی سوداګري د پاچا امان الله په وخت کې ښه وده وکړه، په تېره بیا وروسته له هغه چې جرمني، پولینډ او په اولو کلونو کې شوروي. افغان سوداګرو ته په خپلو ملکونو کې د ازاد ترانزیت امتیاز ورکړ او افغانستان له ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په ګډون د سوداګرۍ تړونونه وکړل. ددغو ټولو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانګه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه او شرکتونه او د لګښتي مالونو لپاره یو شمېر فابریکې جوړې شوې او نورې یې د جوړېدلو په حال کې وې.

افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پیل وکړ، چې پولي پانګه ورو ته د پانګو اچولو ډګر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانګه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو ټولو سمونونو ته تفصیل ورکړی، خو هغه د اولې او دوهمې دورې سمونونو ترمنځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره دغسې ازاده فضا منځ ته راغله، چې د هغه له امله په

ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبثانو کې د بزنس کولو قوي حرکت پیدا شو او دولتي عایدونه په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ ملیون روپیو نه ۱۸۰ ملیون ته جګ شول.(۳۸)

کومو سمونونو چې په خپله خلك په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدلې: یو دا چې "عایدونه باید وګټمل شي" او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو لکه خان، ملك، پیر، ملا او د کابل محمد زیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له وخت نه راهیسې یوه عنعنه وه. ملایانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امیر عبدالرحمن هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه، چې هغوی دې په دیني چارو کې د ملا خوسه په سروالۍ کمیسون ته ازموینه ورکړي او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه ترسره کړي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښیي، چې د هغو له مخې دوی مواجب ترلاسه کول. یوازې یو څو تنو دغسې فرمانونه وښودل. په نتیجه کې د دواړو ډلو شمېر په افغانستان کې تر پخوا نه لږ او نفوذ یې هم کم شو.(۳۹)

خو د دې پرخلاف امير عبالرحمن د غلزيو له پاڅون نه وروسته د کابل محمدزيو هر نارينه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزيان يې د دولت شريکان وبلل.(۴۰) داسې يې هم د خوانين ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل، چې دولت ته يې په اضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي يې کوله.(۴۱) نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت لپاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله ددغه اصل له مخې چې عايدونه بايد وګټل شي، ددغو ډلو او کسانو دايمي معاشونه ودرول يالږ کړل د هغو روغ نيتي يې د ځان په اړه له مېنځه يووړ، خو ده د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې چې وګړو ته يې د جنس، قوم، مذهب له توپير پرته برابر حقونه ومنل، د ولسي خلکو روغ نيتي وګټله.

په افغانستان کې دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلك رعيت ګڼل يانې هغسې خلك چې د رمې په شان راعي او شپانه ته اړه لري او له منل شويو حقونو او ازادۍ نه بې بهرې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسی يا اساسي قانون کې چې په کال ۱۹۲۳ کې لويې جرګې په پغمان کې پاس کړ، د هېواد وګړو ته دغه حقونه ومنل:"تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق مساوی دارند"، "تمام مردم

افغانستان دارای ازادی های فردی اند و از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشند"، "حریت فردی از هر گونه تعرض و مداخله مصئون است.... هیچکس جز بآساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید." دا هم ومنله شوه چې "اسایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الحرمت است." دا هم ومنله شوه چې "مصادره اموال و کار اجباری کاملاً منع است" او "تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است."(۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پرمخ تش توري نه وو. غبار ليکي چې:

"روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مذهب امامیه عملاً ازاد شد و بردگان هزاره میراث دوره امیر عبدالرحمن خان از بردگی نجات یافت... در مجالس مشوره ولایات قندهار و غزنی و جلال آباد و انجمن معارف کابل یک یک نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانستان شامل و در امور اداره سهیم گردیده قید رنگزرد از دستار و معجز هندوها با

باقيــات پــول جزيــه... مرفــوع گرديــد و اولا دهنـــد و در مـــدارس ملكـــى و نظـــامى... و افسرى در اردو قبول شد."

دى پـه پـاى كې وايـي چـې :"ديگـر تبعـيض و تفريـق از نظر نـژاد و زبـان و مـذهب و قبيلـه وجـود نداشـت... و ملـت حقوقاً مساوى شد."(۴۳)

د تـولنې پـه نـورو برخـو پـه تېـره پـه پـوهنيزو او كلتـوري ډگرونـو كـې پاچـا امـان الله دغسـې علاقمنـي وښودلـه، چـې تـر هغـه دمخـه يـا تـر هغـه وروسته بـل افغـان واكمـن ښـودلې نـه وه. څنگــه چــې دى د هېــواد د پرمختيــا پــه فكــر و، د پــوهې او پـوهنې عملـي اړخ تــه ځيـر او پـردې معتقـد و، چـې "سـعادت هـاى دينـي و دنيـوى مربـوط بداشـتن علـم و عرفـان اسـت. تـا عــالم نــه شــويد هــر چنــد بــراى نــام افغــان و مســلمان باشــيد كــارى را از پــيش بــرده نميتوانيــد و از جــال مكــر و فريــب دشـــمنان شـــرف و تعـــالى خـــويش نجـــات يـــافتن مشـــكل است."(۴۴) ده پوهـه او پوهنـه يـوازې د نارينـه لپـاره نـه بلكـې د ښځـو لپـاره هـم غوښتلـه او ويـل يـې چـې "داشـتن علـم و كمـال يـك برابـر بـالاى مـرد و زن از طـرف خداونـدج فـرض اسـت و بـدين امـر خداونـدى تمـام علمـا و دانشـمندان شـما اطـلاع دارنـد، پـس مسـاويانه در تعلـيم پسـران و دختـران خـويش بكوشيد."(۴۵)

پاچـــا امـــان الله ســـواد د پـــوهې او فـــن كلـــي او پوهنـــه د

پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې یې خلکو ته په یوې وینا کې وویل، چې "بمجردیکه اولاد شما خواننده و نویسنده شدند ګویا کلید تمام علوم و فنون را یافتند و پس از ان برای آنها بسیار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در دیګر مکاتب عالی تحصیل کنند."(۴۶) په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستايي:"چیزیکه در دین و دنیا برای شما فایده میرساند و شما را از مذلت و خواری دینی و دنیوی نجات میبخشد همین معارف است."(۴۷)

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کې د حبیبیې ښوونځي په پرانستلو سره د امیر حبیب الله په وخت کې ایښودل شوی و، خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړیا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پیسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په دریمې درجې کې وه او د زده کړې وروسته د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پرمخ د جنس، قام ولۍ او مذهب له توپیر نه پرته خلاص وو. د امان الله د واکمنۍ په لړ وخت کې په ښارونو او ولایتونو کې ډول ډول ښوونځي پرانېستل شول. د غبار په وینا:

"در پای تخت بعلاوه لیسه حبیبیه،

لیسه های امان و اماني توسط پروفیسران

فرانسوی و جرمنی و استادان داخلی تاسیس گردید. مکاتب رشدی غازی، رشدیه استقلال، تیلگراف، رسامی، نجاری، معماری، السنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشدیه مستورات، رشدیه جلال آباد... رشدیه قندهار، رشدیه هرات، دارالمعلمین هرات، رشدیه مزار شریف، رشدیه قطغن، مکتب پولیس، موزیک، قالین بافی، ارچتك [معماری]، تدبیر منزل زنانه، مکتب طبیه، مستورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی (تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یك هزار نفر رسید. در لیسه ها و مکاتب رشدی و مسلکی (سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود."(۴۰)

داسې هم روغتيايي چارو ته توجه وشوه او ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شول. په کابل او اطرافي ښارونو کې حکومتي او غير حکومتي خپرونې هم ووتلې، چې د انيس خپرونه تر اوسه هم چلېږي.

د سمونونو په پلي کولو سره لګښتونه هم ډېر پېدل. نوي لګښتونه په نويو ودانيو، روغتونونو، په خارج کې په

سفارتونو او قونسلګريو، د وسلو او الوتکو په رانيولو او باندنيو متخصصانو ته په معاش ورکولو باندې کېدل، چې په ټوليز ډول حکومتي لګښتونه په عايدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شوي وو، نه پوره کېدل. حکومت د لګښتونو د لږولو لپاره په نفوذ منو ډلو باندې مواجب ودرول، چې د مخنه پرې غږېدلی يم. ممکن د لګښتونو د لږوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د :"نموني قطعې" په نامه يو نوی نظامي واحد جوړ شو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و، چې نور نو له باندې نه افغانستان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شوی پوځ به چې هوايي قوه به يې ملګرتوب کوي، دننيو ناکراريو ته ځواب وويلی شي.([49])

د لګښتونو د لږولو په لړ کې د افسرانو د يوې مياشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بيه اخلي. په عين حال کې په دې لنګر واچول شو، چې نه ورکړل شوي ماليات په ټينګه ترلاسه شي او د اته کسيزې (هشت نفري) عسکري جلب طرز عملي شي او شتمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجويزونو سره سره چې ځينې ډلې يې وپارولې او نورې يې خوښې کړې، د حکومت لپاره ګرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عايدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره

امنیتي پېښې د لارې خنډ هم نه وې، بیا هم که لوړ حکومتي غړي په سمونونو معتقد، په خپلو کې یو موټی او د پاچا رښتینې مرستیالان وای، حکومت به نویو راهسکېدونکو پېښو ته اوږه ورکړې او شاید پرې غالب شوی وای، خو نه یوازې چې دغسې ونه شول دوی په فکري او شخصي لحاظ په دغسې ډلو او کړیو ویشل شوي وو، چې د یوه او بل پر ضد یې دسیسې کولې.

سیاسي ډلګۍ او دسیسې:

په لوړې حکومتي سویې د ساتنپالو (محافظه کارو) او نوښت او اوښتون غوښتونکو ترمېنځ درز و. صدراعظم، سردار عبدالقدوس او د باندنیو چارو وزیر، محمود طرزي ددغو دواړو ډلو ښکارندویې کوله. لومړنی چې د امیر عبدالرحمن د وختو مامور و (د زوکړې کال ۱۸۴۰)، په دغه فکر و، چې "از طرف شرع انور مشروطه طلبان را باید واجب القتل" دانست. دده په اند "مشروطیت" هسې غولول دي او "به حکم شرع باید میکروب مشروطه از بین برده شود."(۵۰) ده لا په کال ۱۹۲۰ کې خپل دغه فکر د کابل د شور بازار حضرتانو یانې شمس المشایخ مجددي او نورالمشایخ مجددي ته په یوې اوږدې استفتایې کې څرګند کړی و. تر هغه دمخه یې د کندهار له عالمانو څخه هم په دغه اړه فتوا غوښتې وه، خو وروستیو که مشروطیت رد

کړی و، د مشروطه غوښتونکو له مینځه وړل يې هم رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوك د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل، چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پارونې وکړې. درز يوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو ترمېنځ نه و. د بدلون غوښتونکو ترمېنځ چې تاريخ پوه غبار يې "روښانفکران" بولي، هم مخالفتونه او دسيسې وې چې له هغو نه راپيدا وراني په خپله نظام ته متوجه شو.

د پاچا امان الله د واکمنۍ له پيل نه سياسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازې نه وې. پاچا په عمل کې د هغو لپاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نيکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي علي احمد ليکنې، چې د هغه وخت خلك وو، سره سر نه خوري. له دغو سياسي ډلو نه مهمه يې د جمهوريت ډله وه. د منشي علي احمد په وينا:

"په کابل کې يو شمېر کسان چې زده کړه يې کړې او په باندنيو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان جمهوريت جوړولو په

امکاناتو باندې یې په پټه بحثونه کول. په هغو کې دغه کسان وو: غلام صدیق [څرخي]، عبدالهادي خان [داوي]، حبیب الله خان (د حرب وزیر مرستیال)، عبدالرحمن خان لودین، علي محمد خان، میرزا محمد خان، میر سید قاسم خان، ځینې نظامي افسران او هم ځینې غیر مهم کسان لکه میر غلام محمد او نور. شجاع الدوله خان او محمد یعقوب خان (د دربار وزیر) هم په دغه ګوند کې وو."(۵۱)

غبار بیا د حزب نقابدار تر نامه لاندې له جمهوریت غوښتونکو نه غړي او سخت یې غندي او وایي، چې هغوی په اصل کې د دموکراسۍ او جمهوریت دښمنان او د نورو په خدمت کې وو. ده هغوی "انقلابي" ګڼل.(۵۲)

غبار له یوې بلې سیاسي کړۍ نه هم غړیې په نامه د "جوانان افغان" چې د هغه په وینا "مرام تند تر و جنبه دست چپی داشت."(۵۳) خو دی ددغو ډلو په هکله دوه ډوله غړیې: د نقابدار حزب د غړو نومونه هیڅ نه اخلي، په داسې حال کې چې د جوانان افغان نومونه اخلي او په هغو کې خپل ځان او لودین هم ښیي. منشي علي احمد بیا د جمهوریت په ګوند کې د میر غلام محمد د نامه ذکر کوي، چې هغه ممکن همدغه غبار وي، چې په هغه وخت کې مهم

شخص نه و. دی د افغانستان يو لوی تاريخ پوه دی، خو دی د ژوند تر پايه پورې يو سياسي شخص هم و. دغه واقعيت د منشي علي احمد د ليکنې پله درنه کوي. په هر حال د دوارو په ليکنو کې د جمهوريت، انقلاب او چپې کلمې ښيي چې مفهومونو يې د هغه وخت په تعليم کړو او حکومتي مامورانو کې نفوذ کړی و، چې هغه به په غالب احتمال د بلشويکي انقلاب له امله و.

د منشي علي احمد ليکنه له دې امله هم مهمه ده، چې د جمهوريت د ډلې فعاليتونه او د هغې د غړو دسيسې بيانوي چې په نظام يې ناوړه اغېزه وکړه. د هغه په وينا "دغه ګوند دغې نتيجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته دوی به په مقصد ونه رسېږي او د مصطفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و، نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنګ وزير و، له ډګر نه وباسي او محمد ولي يې پرځای د جنګ وزير کړي. دا به نو بيا د دوی د نورو پلانونو لپاره د توپ تخته وي."(۵۴)

دوی د محمد نادر پر ضد په دسيسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله يې په پټه قانع کړ، چې هغه او ورور يې محمد هاشم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتي او په دې لټه کې دي، چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه يا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښتی

و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشم ته په نامه کړي. په عین حال کې دسیسه ګرو محمد نادر ته ورسوله چې امان الله خپله دغه خور د کورنیو چارو وزیر عبدالعزیز ته په نامه کوي. دسیسه ګر په دې ډول په دې بریالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لرل خنثی کړي او امان الله له هغو نه بېګانه کړي. دسیسه ګرو محمد نادر ته وروسته له هغه چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوك خبر شوی و، دا هم ورسوله چې امان الله د هغه له ډېرېدونكي نفوذ نه اندېښمن دی او په دې لټه کې دی، چې نسکور یې کړي. دسیسه ګرو په عین حال کې یو سړی وګماره، چې په محمد نادر باندې ډزې وکړي. هغه پرې ډزې وکړې او محمد نادر هغه د امان الله په لمسونې وګڼلې او ځان یې د ناروغ په پلمه په کور کې ایسار او د جنګ له وزارت نه ګوښه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې یې لاس نه درلود په داسې حال کې چې مخالفانو یې پاچا ته رسوله، چې هغه پکې لاس لري.

پاچا امان الله محمد ولي اول د حرب وزارت مرستیال او وروسته وزیر وټاکه او محمد نادر ته یې اجازه ورکړه، چې اروپا ته لاړ شي.(۵۵) د جنګ له وزارت نه د محمد نادر په لیرې کولو سره چې مسلکي او جنرال و او پرځای یې د محمد ولي په ټاکلو سره، چې یو غیر مسلکي مامور و پوځ غټه صدمه ولیدله، چې وروسته به په دغه موضوع باندې

نور هم وغړېږم. غیر له هغه هم د خوست له یاغي ګرۍ نه ړومبی د پوځ وضع خرابه شوې وه.

د مهتاب قلعه له قطعه نمونه سره ډېر افسران مخالف وو او هغوی د هغې په مقابل کې د "نمونه شکن" په نامه بله قطعه جوړه کړه، ترڅو چې لومړنۍ د خوست له یاغي ګرۍ نه وروسته له منځه لاړه او پوځ د پخوا په شان ابترپاتې شو، خو اساسي مخالفت د حکومتي لوړو کسانو و. د غبار په وینا:

"از مطالعه این جریانات فهمیده میشود که در کابینه افغانستان چگونه اختلاف نظر در مورد سیاست داخلی و خارجی موجود باعث ضعف دولت جوان افغانی میگردید، نه انکه صدراعظم با وزیر خارجه و شخص شاه اختلاف نظر اساسی داشت بلکه در حکومت مرکزی و ولایات کشور یك قسمت عمده مامورین دولت با طرح های جدید دولت مخالف و یك قسمت دیگر بدشمن حکومت تبدیل شده میرفتند."(۵۶)

د خوست یاغي توب:

د خوست یاغي توب د ملا عبدالله چې په ګوډ ملا

يادېده او ملا عبدالرشيد په سروالۍ او د ځدرانو او منګلو په ملاتړ د ۱۹۲۴ کال په مارچ ياني پسرلي کې پيل شو او نږدې يو کال اوږد شو. نور قومونه ورو ورو ورسره ملګري شول او ياغيان پردې بريالي شول، چې ګردېز، تېره کنډو، لوګر له حکومتي قوتونو نه ونيسي. وروسته د غزني ياغيان هم ورسره مل شول او د وردګ تر شيخ اباد پورې ورسېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا تر خطر لاندې شو. په کاپيسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبليغونه وشول او يوځاى بل ځاى داړه ماران هم هسك شول. ياغيان پخوا له دې چې د حکومت پر ضد له وسلو نه کار واخلي له حکومت نه وغوښتل چې هغه قانوني مادې بدلې کړي، چې د دوى په فکر د اسلام مخالفې وې. پاچا دوى ته په ځواب کې وويل، چې دغه قانونونه ديني عالمانو منلي او دوى دې کابل ته د خبرو دپاره راشي. ياغيانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بيا يو لوړ رتبه هيات ياغيانو ته واستاوه، خو هيات هم ګټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لويه جرګه وبلله، چې د هغې له لارې د ياغيانو په مقابل کې ولسي ملاتړ وګټي. جرګې هم د ياغي ګرى په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړاى شول، خو د سمونونو يو څه يې واړول او نور يې لغوه کړل.

د ياغي توب په بهير کې د حکومتي پوځونو او ياغيانو ترمنځ يوځاى بل ځاى ډېرې خونړۍ نښتې وشوې او بيخي

ډېر افغانان په دوارو خواوو کې ووژل شول. د جان فدا په نامه له يوه اته سوه کسيز پوځي واحد نه يو هم ژوندى پاتې نه شو. پوځي واحدونه د شخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کسانو په قوماندانۍ له ياغيانو سره وجنګېدل او حکومت د لومړي ځل دپاره د ياغيانو په مقابل کې له يو شو نظامي الوتکو نه هغه هم د باندنيو په پيلوټۍ کار واخيست. نه يوازې د حرب وزير محمد ولي، بلکې ځلور اتيا کلن پخوانی صدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومنداني کوله. نښتې وروسته له هغه د حکومت په بري تمامېدلې، چې په افغانانو کې دغه فکر بيخ ونيو چې سردار عبدالکريم انګرېزانو افغانستان ته رالېږلی دی. دغه سردار چې د پخواني امير محمد يعقوب د يوې وينځې زوی و، د اګست په مياشت کې په داسې حال کې چې جنګ په تينګه روان و، له هندوستان نه منګلو او ځدرانو ته ځان ورساوه، په دغې هيلې چې له ياغي توب نه په ګټه اخيستلو سره د افغانستان پاچايي ترلاسه کړي. له هغه وروسته و، چې د افغانستان ډېرو قومونو د حکومت خوا ونيوله. د جنورۍ په مياشت کې هندوستان ته د سردار عبدالکريم په تښتېدلو او له هغه زر وروسته د ګوډ ملا او ملا عبدالرشيد په نيول کېدو سره ياغيان وځپل شول.(۵۷)

د خوست ياغي ګري په خپل ډول کې بېسارې وه، خو چا د ياغيانو غوښتنې په ګوته کړي نه دي، چې د هغو له امله

يې په ياغي توب لاس پورې کړ. غبار د غومره وايي چې د ياغي توب هغو دوو ملايانو "طی یاد داشتی تعدیل بعضی مواد قانونی جزایی عمومی را که مخالف شریعت میدانستند از شاه طلب نمودند."(۵۸) که د ياغيانو غوښتنه يوازې د جزايي قانون د يو څو مادو اړول وای، جنګ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لويې جرګې ځينې قانونونه واړول او نور يې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وايي چې:

"مقدمه این اغتشاش در پکتییا از مدت ها قبل در ولایات پکتیا چیده میشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشیدن دولت از معاونت و حمایت مردم سرحدات ازاد در مقابل انگلیس رنجیده بودند. بعضی ملاها و خان ها هم که بواسطه از دست رفتن امتیازات خود از دولت متنفر بودند ازین انزجار مردم و روش بیخردانه حکومت پاکتیا سوء استفاده کرده رهبری اغتشاش را بدست گرفتند."(۵۹)

د ياغي توب اصلي محرکونه تر دې نه ډېر زور دي او هغو د جنګي وضع په اوښتو سره نوي اړخونه پيدا کول او تر دې چې ملا عبدالله په لوګر کې د پاچا هيات ته د هغه د

ګوښه کېدو غوښتنه هم وکړه.(٦٠) په دغه وخت کې د ښځو موضوع هم هغسې توده نه وه چې وروسته شوه، که څه هم د ماشومې نجلۍ د نکاح د منع اعلام خلك پارولي وو. د یاغیانو د یاغي توب محرکونه د اعتراض کوونکو په دغې جملې کې غونډېدلی شي، چې ویل یې "قانون ناسخ مذهب است."(٦١) مانا دا چې ټول هغه قانونه چې د پاچا امان الله په نوښت ایستل شوي دي، د اسلامي شرع پر ضد دي. ددغه ټکي د ښه پوهېدلو دپاره به د هغه وخت د ټولنې په اړه یو څه ووایم.

د هغه وخت افغان ټولنه په ټینګه سنتي او نږدې ټوله نالوستې وه. د هغې ډېرو لږو سواد لرونکو اوښتون غوښتونکي لرل، خو د هغو شمېر بیخي لږ و. په دوی کې مشروطه غوښتونکي یا د قانوني حکومت غوښتونکي چې غبار یې روښان فکران ګڼي، لاد ګوتو په شمار وو، خو دوی په ټولیز ډول د ښاري شویو اطرافیانو او ښاریانو د غېر متجانسې ډلې په شان په ولسي ملاتړ باندې حساب کولی نه شو. دوی چې کوم نفوذ او اعتبار لاره هغه یې د حکومتي چارواکو په توګه لاره، نو د دوی نفوذ د حکومت د پیاوړي توب یا نا توان توب په تناسب و او چې ټولنه ناکراره کېدله، دوی هم ناتوان او بې اغېزې کېدل. د دوی په برابر کې د اوښتون مخالفان یا ساتنپالان وو، چې هم بیخي ډېر وو او هم یې له ولس سره یوځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له

مخې ژوند کاوه. ځینې دودونه لا داسې ګڼل کېدل، چې لکه د دین برخې وي. اسلامي شرع ددغسې ذهنیت په جوړېدلو کې اغېزمنه برخه لرله او اسلام په ټینګه هم دین او هم دولت ګڼل کېده. دا د ټولو خلکو ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه.

دغه ډله خلك چې په عمومي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې له خپل عنعنوي نفوذ نه بې برخې شوي وو، د پاچا امان الله په وخت کې په خاص ډول په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو په نظامي عملو سره بېرته د خپل عنعنوي نفوذ خاوندان شوي وو. پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره مجبور و چې نوي اداري، اجتماعي، حقوقي او داسې نور قانونونه وباسي، خو مذهبیانو او روحانیانو هغه د اسلامي شرع مخالف وګڼل او خلك یې د هغو پر ضد ولمسول، که څه هم پاچا دغه قانونونه د قانون پوهانو او ولسي استازو په مشوره ایستلي وو، نه په پاچایي فرمانونو سره. د قانون مخالفان حاضر نه وو یا په دې نه پوهېدل، چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع ترمېنځ توپیر وکړي، په داسې حال کې چې دغه قانونونه د اجتماعي دودونو ماتونکي وو، نه د اسلامي شرع او په خپله پاچا. یو رښتینی مسلمان او د اسلام ټینګ دفاع کوونکی و. دا هم واقعیت دی چې د ټولنې نفوذ ناکې ډلې د خپلو عنعنوي مادي امتیازونو په بایللو سره یا ناراضې

شوي يا پارېدلې وې. په دې اړه د يوه مذهب پوه وينا صدق کوي، چې وايي "څه وخت چې کشالې پيدا کېږي، هغه نږدې ټولې په اصل کې سياسي، اقتصادي او اجتماعي وي. بيا زياتره وخت هغوی چې غواړي کشاله توده وساتي زاړه مذهبي اختلافونه رامېنځ ته کوي، چې هغه لکه د هرې بدۍ علت وي. دوی خپلو موکلانو ته په ياد راوړي، چې که دوی په رښتيا غواړي وفا لرونکي پاتې شي، تر هغو به ارام ونه کړي، ترڅو عقيدې ته هر پخواني سپکاوی سم شوی نه وي."(۶۲)

په دې کې شك نه شته چې دولتي مامورانو به د قانونو په عملي کولو او په عمومي ډول له دولتي قدرت نه ناوړې ګټې ترلاسه کړې وي، خو دغو ټولو ته په وسلې سره ځواب ورکول، هغه هم په هغه ډول چې په هغو سره په زرګونو افغانان ووژل شي او ټولنه په ژور ډول زيانمنه شي، ډېره غټه ملي تېروتنه وه. د ياغيانو بله غټه تېروتنه دا وه چې دوی په خبرو سره د کشالې د هوارولو لپاره د پاچا وړانديزونه ونه منل. دوی د لويې جرګې هغو پرېکړو ته هم ارزښت ورنکړ چې له اساسي قانون نه پرته ډېر قانونو او سمونونه يې واړول. د هغو پرځای دوی تر پايه په خپلې ياغي ګرۍ باندې ټينګ ودرېدل، ترڅو په وچ عسکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لويې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بيانوي:

"تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصیل زن در مدرسه لغو شد، نکاح دختر صغیره جایز گردید، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد، کشتن سارق در تکرار عمل واجب و اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضی و مفتی اجباری شد، برای تحصیل السنه خارجی در مدرسه خواندن عقاید و دینیات محصل تاکید گردید، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد، کلمه ازادی فردی منحصر بامور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شد، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد گذاشته شد، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید."(۶۳)

د یاغیانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو ترمېنځ ژور درز پیدا او ټکر پېښ شو. په دغه ټکر کې بدلون غوښتونکو لوبه بایلله. خو دا هسې بایلل وو چې لکه په جنګ کې یوه خوا په نښتو کې ړټکوله شي، خو په پای کې هماغه خوا جنګ وګټي. په دې حساب پاچا امان الله چې په هغه وخت کې مات شو، په پای کې بریالی دی. د هغه سمونونه د راتلونکې نه رفع کېدونکې ځپې دي، خو د حېرانۍ ځای دی، چې ده له خپلې دغې ماتې نه زده کړه ونه کړه او ځلور کاله وروسته بې په دغسې نویو سمونونو لاس پورې کړ، چې تر هغو نورو بې لا ډېرې پارونې وکړې.

د پاچا امان الله سفرونه:

الف: کندهار ته:

پاچا امان الله د پکتیا له پېښې نه وروسته اداري چارو ته ډېر ځیر شو. د چارو د سمولو لپاره یو څو ولایتونو ته هم لاړ. امان الله چې په نه ویشت کلنۍ کې پاچا شوی و او دغه وخت (۱۳۲۵) د پنځو دېرشو کلونو و، د ځوانۍ په جوش کې و او ډېر ډینامیک او وطن ته په کار او خدمت کولو مین و. ویل به یې چې "از خدمت بوطن بالاتر عشقی ندارم."(۶۴) په کابل کې د انګلستان د ډېلي مېل استازي،

رولیند وایلد د هغه کار او مینه په دې ډول یادوي:"هغه به تر امیر نه زیات وي، هغه به یو حکم چلوونکی وي او په هرې ځانګې باندې به ګوته ږدي او چې لازمه وي، په خپله ټیوکې کې به ګرندی وي." دی زیاتوي چې د هغه ماموران له یوه نوي ډول څخه وو، ځوانان وو او له نظامي پوځ څخه راوتلي. "له دوی نه غوښتل کېدل، چې د خپل مشر ارمانونه وغواړي او په دې کې شك نه و، چې په کابل کې هغه وخت ځینې دغسې سخت کوښښونه وشول، چې دغسې ټینګ اخلاقي انضباط وساتل شي چې د پخواني تاریخ له کوښښونو سره یې توپیر لاره." سره له دې هم دی وایي چې هر نوی قانون به چې د خلکو د ښېګڼې لپاره ایستل کېده د فساد لپاره به یې نوی ور پرانېسته. "امان الله په نړۍ کې د چلبازۍ له ټولو نه ډېر چلباز سیستم سره مخامخ و"(٦٥) په همدغه دلیل به وي چې امان الله که څه هم پاچا و، په اداري چارو کې یې تر دې اندازې پورې ځان ډوب کړ، چې زیاتره وخت به یې تر نیمو شپو پورې کار کاوه. له کار او خدمت سره د هغه مینه د کندهار چارو له پلټلو نه په هغه اثر کې څرګنده ده، چې پاچا امان الله ته منسوب دی او هغه په ۱۹۹۹ کې د محترم حبیب الله رفیع په زیار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی، " د حاکمیت قانون در افغانستان" تر سرلیك لاندې.

پاچا امان الله په کندهار کې په کال ۱۹۲۵ کې ۳۳

ورځې تېرې کړې او په دغې مودې کې یې د ټولو رسمي دفترونو چارې په خپله وپلټلې، له مخورو او وګړو سره یې لیدل کتل وکړل، په جوماتونو کې یې ویناوې وکړې، ورو مامورانو ته یې انعامونه او ترفیع ورکړې، د ناوړو مامورانو معاش یې یا لږ کړ، یا یې په خپله هغوی موقوف یا بندي کړل او په ښوونځیو کې یې زده کوونکي وپوښتل. "خودم بالذات در مکاتب قندهار رفتم و از هر صنف و هر جماعه طلبه آن رقم رقم امتحان گرفتم و سوالات متعددی از هر طالب العلمی که بنظر دیگران کند ذهن و غبی بنظر می امد میکردم لیکن جوابات بسیار خوب و درست از آنها می شنیدم."(۶۶)

د پوهنې د زده کوونکو په اړه د پاچا نظر ډېر ښه و، خو د هغو زیاتره لویان یې د پوهنې دښمن ګڼل :"تمام طلبه قندهار را بلا استثنی در تعلیم شان بسیار سرگرم در تحصیلات از حد زیاد کوشان دیدم با انکه برای آنها از طرف پدران و امران و خان ها و اعزه آنها که اکثریه دشمن معارف هستند هیچ یك رقم تشویق و ترغیبی نشده... باز هم بچه های بسیار خورد که در مکاتب مدت کمی تعلیم گرفته اند نسبت به جوانانی که به نزد اخوندها و ملاهای روی کوچه و بازار گلستان و بوستان و مثنوی را از مدت زیادی تعلیم گرفته اند خوبتر و بهتر و لایق تر بنظر امدند."(۶۷) د پوهنې او زده کړې د ښه والي لپاره پاچا

هدایت ورکړ، چې له دې وروسته هندو، شیعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او دیني مضمونونه په بېلو ټولګیو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کوونکو ته دې په پښتو کې د زده کړې کتابونه برابر شي او د زده کوونکو شمېر دې ډېر شي. پاچا ددغه منظور لپاره د پوهنې لګښت ډېر کړ. پاچا زده کړه د اتحاد وسیله هم وګڼله او ویل یې چې "باید کوشش ما و شما از عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اګرچه مسلمان باشد یا هندو و یا دیګر کسی باشد."(۶۸)

د قاضیانو او دیني عالمانو په اړه د پاچا امان الله نظر د هغه له هغې وینا نه څرګند دی، چې د محکمو د چارو په پلټلو سره یې د مرافعې د قاضي په اړه ښوولی و. "قاضي مرافعه یك شخص بسیار چالاك، زبان باز، بد افعال مفسد بود. هر قدر که سعی میشد که تحت کدام مواد جزائیه بیاید مدافعه شرعی و قانونی میکرد." دغه قاضي په اصل کې د تعزیر د اصل له مخې فیصلې کولې، چې جزا یې د پاچا په ژبه "مرتبه تعزیر از پیشانی ترشی و ګوش تابی ګرفته بحبس و قتل میرسید. حالانکه سابق برین بدون تشکیل یك جرم و قبا حتی که مدار حکم شده بتواند بسا اشخاص تا سال های دراز محبوس مینماندند. حتی میمردند و کشته میشدند و مال و هستی شان بتاراج میرسید."(۶۹) د تعزیر د اصل له مخې و چې د مرافعې

قاضـي دغسـې شـخص د ځـان وصـي ګمـارلی و، چـې "علـی العمـوم مـردم او را قاتـل موصی لـه میګفتنـد." پاچـا وایـي چـې قاضـي مـې وپوښتـه چـې "چـرا قاتـل را وصـي مقـرر کـرده ائیـد؟ ګفـت مـن او را قاتـل نـی بلکـې یـك شـخص متـدین مـی انګـارم. ګفـتم بعـد ازیـن کـه عمـوم اهـالی در قاتـل بـودن او همنـوا شـده تمامـاً قتـل موصـی لـه را بـا و نسـبت میدهنـد چـرا او را موقـوف نکـردی؟ ګفـت، در مسـئله علـم قاضـی شـرط اسـت حال انکه علم من بر وی تا حال نرسیده."(۷۰)

پاچـا ملایـان او خانـان "نـادان" ګڼـل او نیـوکې یـې پـرې کـولې. پـه کنـدهار کـې یـې پـه خـپلې لومړۍ خطبې کـې وویـل چـې "یـك نفـر مـلا برخاسـته میګویـد اګـر در قعـده نمـاز انګشـت خـود را بـالا کردیـد کـافر میشـوید و دیګـر آمـده فغـان بـر میـدارد کـه از بـرای خـدا ضـرور در نمـاز انګشـت اشـاره کنیـد و الانمـاز تـان نمـی شـود. یکـی میګویـد اګـر فـلان عمـل را نمودیـد وهـابی میشـوید و دیګـری آمـده میسـراید کـه اګـر بفـلان مسـئاله معتقـد نباشـید حتمـاً قادیـانی میشـوید. شـخص عـامی و نـادان حتـی اکثـری از علمـا و خـوانین نـادان نیـز ایـن اخـتلاف افکـار و رنګـارنګی ګفتـار را دیـده حیـران و پریشـان میشـود کـه بکـدام عمـل و عقیـده اقـدام کنـد تـا نـزد خالق و خلق نیك نام در دنیا و اخرت شادکام بماند."(۷۱)

خـو پـه کنـدهار کـې د پاچـا پرېکنـده کـړه داړه مـارو او هغـو خانـانو تـه ځیـر وو چـې داړه مـاران یـې سـاتل او کـراري یـې ګـډه

وړه کوله او دغسې کسان په کندهار کې لږ نه وو. د پاچا په وینا په کندهار کې "هر خان و ادم معتبر دزد و اشرار و مردم فساد پیشه برای عزت و افتخار نگاه میداشتند تا مردم بگوید که فلان خان دزدهای خوبی دارد."(۷۲) په دغه حال کې خلك په امن کې نه وو. بیا هم د پاچا په ژبه "قندهار بدرجه بد امن و خراب شده بود که اگر من به مجازات دادن اشرار آن نمیکوشیدم اصلاح آن ممکن نبود... شروع کردم به مجازات و کشتن اهل فساد و مانند قصابها چند روزی متمادیاً قصابی کردم و بدل خود میگفتم که من در قندهار برای کار نی بلکه برای قصابی آمده ام."(۷۳) له هغه وروسته و چې په کندهار کې کراري راغله، خو د کراره ټینګښت د نویو نظامنانو په عملي کېدو سره وشو نه د شریعت له لارې.

پاچا په دې فکر و، چې د شرع په لارې غله او داړه ماران نیول کېدلی او په جزا رسېدلی نه شي. "اگر بهمراه دزد فقط معامله شرعی کرده و بخواهید که بواسطه شاهد دزدی او را ثبوت کنید این امر نهایت مشکل است زیرا در موقعیکه دو نفر شاهد و صاحب خانه موجود باشد چطور دزد میتواند در دزدی خود کامیاب شود و اگر بقسم خوردن و سوگند نمودن اشرار اهمیت بدهیم معلوم است که خودها را بازی داده ایم زیرا اشخاصیکه بر خلاف او امر همان خدای و قرآنی که بر آن قسم میخورد پس از خوردن سوگند آن چطور خود داری خواهد کرد." په دې اړه د پاچا حکم دا و

چې "محاکم عدلیه در باره اشرار و اشخاص مشهور بالفساد ز قراین و امارات و سجل اهالی و دیگر وسایل لازمه کار بگیرد... و اگر قراین و امارات موجود نبود در باره خوبی و خرابی اینطور اشخاص مظنون از اهالی قریه او سجل خط شرعی بخواهند. اگر عموم به بدی او اقرار کردند قتل [شوند] و اگر مناصفه و یا ثلث بودند از حبس دوام گرفته تا ادنی ترین مراتب تعزیر در باره او اجرا دارند."(۷۴)

د پاچا ددغسې حکمونو او چلندونو له امله به و، چې ځینو مخالفانو قانونونه د شرع مخالف او ایستونکي یې کافران بلل لکه چې پاچا امان الله په یوې خطبې کې وویل، چې "از این اظهارات خلاف حقیقت آنها بسیار تعجب میکنم که چطور من و وکلای شما و وزرای دولت و علمای کابل همه کافر شدند و تنها اسلام و مسلمانی بر همین اشخاص منحصر ماند و بس."(۷۵)

پاچا امان الله د ښار د ستره ساتلو او ښاریانو ته د خدمت کولو لپاره د ښاروالۍ د جوړولو امر ورکړ. د قندهار له مشورتي مجلس نه یې ګیله کوله، چې ښه کار یې هېڅ نه دی کړی، خو د هغه زېږې نیوکې په حاکمانو وې. "یک نفر شان لیاقت و اهلیت حکومت را حسب خاطر خواه من ندارند."(۷۶) پاچا امان الله د خپلې پلټنې په پای

کې دې نتیجې ته ورسېد، چې "در قندهار نسبت به دیگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده میگیرند. حتی کاه خوراکی حیوانات را که در اکثر جاهای افغانستان به قیمت درستی بفروش میرسد چون در انجا مصرفی ندارد کاملاً در کردها میسوزانند و هیچ یك نوع مدخل برای پول و پیسه که علاوه بر همین امور زراعیه باشد ندارند. (و مردم انجا) در نوکری قدری تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بدیگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تا حال به کشیدن کدام سرك و حفر نهر و تعمیرات و اجاره داری ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد اقدام نکرده است."(۷۷)

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مینې له امله، چې وطن ته یې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې یې په واقع کې د یوه پلتهونکي په توګه چارې پلټلې، نه یوازې غټې چارې بلکې وړې چارې هم. پلټنه یې د ربړونو په ګاللو سره په مینه کوله په دې هیله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي، نو ده چارې د یوه خواخوږي واکمن او د یوه متخصص په شان پلټلې. دی په رښتیا چې یو غیر عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هېڅ وخت نه دی لرلی.

ب: بهر ته :

په کابل کې د پاچا مشاوران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غرېدل او پاچا یې هغه لوري ته سفر ته هڅاوه. طرزي ورته دا هم وویل، چې د ایتالیې حکومت دی خپل وطن ته د سفر لپاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په رښتیا استول شوې وه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزیرانو ته یې په یوې غونډې کې څرګنده کړه، چې:

> ***"موږ د دنننیو چارو د پرمختګ په اړه داډه یو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواک سره په ښه ډول پرمخ ځي. د هېواد له یوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي. هرڅه په کارۍ سره پر خپل محور څرخي، نو اوس ماته ښایي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ لپاره د څیزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې ترلاسه کړم او د ډول ډول څیزونو د جوړولو لپاره به فابریکې جوړې کړم. روسیې د لوی پیتر تاریخ ته یوه کتنه به***

وښيي، چې هغه د دننيو سمونونو له كولو نه وروسته متمدنو هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختيايي لارې يې وڅېړلې، چې بيا يې هغه په خپل هېواد كې رواج كړې، چې د هغو په نتيجه كې د شوروي اوسنى حكومت يو پياوړى حكومت دى. دا ټول د لوى پيتر د زيارونو له امله و چې روسيې ځان د بېرونيو له اړتياوو څخه وژغوره، نو ماته ښايي چې زه هم پر هغې لارې يون وكړم."

وزيران څو ورځې د پاچا د سفر په اړه وغږېدل، خو په پاى كې ځنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزير محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاسه وركړى و او غوښتل يې له دغه وزارت نه يې ليرې كړي. هغه يې خپل نايب او د بهرنيو چارو وزير كړ. عبدالعزيز يې دوهم نايب السلطنه او د حرب وزارت مرستيال او پر دې مامور كړ، چې د محمد ولي او نورو كړه وڅاري. پاچا داسې هم محمود ياور ، د كابل والي مرستيال ته واك وركړ، چې هر هغه څوك وڅيې چې په خيانت لاس پورې كوي. پاچا د كابل والي علي احمد او د حرب مرستيال حبيب الله د دولتي شورا سروال سردار شېراحمد د خپل سفر په ملګرو كې ونيول. پاچا په لومړنيو

درو باندې شك درلود او پردې پوهېده، چې شېر احمد او محمد ولي دومره سره وران دي، چې دده په غياب کې به هېواد ته جنجالونه پيدا کړي. پاچا بيا د شمال او ختيځو ځينو ولايتونو په سفر لاړ او هلته يې له خلکو سره هغسې خبرې وکړې لکه چې له وزيرانو سره يې کړې وې. په کابل کې يې د عيدگاه په لوی جومات کې هم په همدغې روحيې سره خبرې کړې وې.

پاچا امان الله له ملکې ثريا او د سفر له ملگرو سره د ۱۹۲۷ کال د ډسمبر په لسمه چمن ته او بيا له هغه ځايه کوټې، کراچۍ او بمبۍ ته لاړل. وروسته يې په ترتيب سره مصر، ايتاليه، فرانسه، بلجيم، سويس، جرمني، برتانيه، پولينډ، روسيه وليدل. د سفر په پای کې يې ترکيه او پارس هم وليدل او د مشهد، کندهار او هرات له لارې د ۱۹۲۸ کال د جولای په لومړۍ ورځ کابل ته ستون شو. په دغه ډول دغه سفر شپږ مياشتې او يوولس ورځې اوږد شو.

په ټولو هېوادونو کې هم دولتي سرانو، مامورانو او هم عادي وگړو د پاچا او د هغه د ملگرو تود هرکلی وکړ. په هر هېواد کې دوی اول رسمي مېلمانه وو او بيا په خپل لگښت اوسېدل. يوازې په مصر او پارس کې کوربه پاچايانو له عادي وگړو سره د پاچا امان الله د ازاد روغبړ او د ملکې ثريا د مخ لوڅۍ له امله ناارامي وښودله. د مصر پاچا، فواد پاشا د هغه په رخصتېدو سره خپله خوښي په دې ډول

څرګنده کړه، چې "خدايه! شکر چې دی لاړ." پاچا په روم کې د کاتوليکي عيسويانو له لوی مشر، پاپ سره هم وليدل. افغانان په انګلستان کې د خپلې هستوګنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو. دوی هلته له لندن نه سربېره شپږ نور صناعتي ښارونه هم وليدل. هلته "برتانوي موسسو له يوې او بلې سره ددغه وياړ په لړلو کې سيالي کوله چې پاچا يا ملکه يا د هغو د کورنۍ غړي د دوی په مراسمو کې ګډون وکړي. حتی د افغان_انګليس د جنګ پخوانيو پوځيانو موسسې غوښتل چې دوی د افغان پاچا په مخ کې په سلامۍ تېر شي" د انګلستان د خلکو ددغسې تاوده هرکلي په اړه د برتانيې يوه وزير څرګنده کړه، چې انګرېزانو "ددغسې شخص له ليدلو سره علاقمني ښودله، چې د برتانيې امپراتورۍ ته يې په بري سره چيلنج ورکړی و."([۷۹]) پاچا امان الله پاس له الوتکې نه هم د لندن ښار وليد او له سمندر لاندې په اوبتل کې وګرزول شو او له يوې بېړۍ نه يې د سمندري انداختونو ننداره هم وکړه. د لندن ورځپاڼو پاچا امان الله د روسيې لوی پيتر وباله. په مسکو کې هم د شوروي لويانو له خوا د پاچا امان الله تود هرکلی وشو، خو يوازې ستالين ورسره ونه ليدل.

له دغه تاوده هرکلي سره سره افغان هيات ونه شو کولی، د انکشافي پروجو د عملي کولو لپاره له اروپايي

هېوادونو څخه پورونه ترلاسه کړي. يوازې جرمني که څه هم په نړۍ وال جنګ کې د خپلې ماتې له امله په پورونو کې ډوب و، تياری وښوده چې غیر حکومتي بانکونه وهڅوي، چې افغانستان ته پور ورکړي. افغانانو بيا له جرمني نه شپږ میلون مارکه پور ترلاسه کړ، چې په هغه سره له هغه هېواد نه څيزونه وارد کړي. دا هم ویل کېده چې د فرانسې یوه بانك منلې وه، چې د افغانستان د ګمرکي عايداتو په ډاډ د ګټې په برابر کې يو مليون پونډ سټرلنګ پور ورکړي. څنګه چې پاچا امان الله د وطن پرمختیا په ټينګه غوښتله، حاضر وو ددغه پور په برابر کې ټينګ ضمانتونه ورکړي. هغه وخت پرمختللو هېوادونو د نن ورځې په شان له بهرته پاتې هېوادونو سره مرسته نه کوله. سره له دې هم يوازې د برتانيې حکومت له پاچا امان الله سره ومنله، چې د افغانستان د پیاوړي کېدلو لپاره ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هرسټ نظامي اکاډمۍ وروزي.(۸۰)

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سیاسي پلوه پوره بريالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري خو يوه هم افغانستان اروپائيانو ته هغسې نه و پېژندلی لکه امان الله چې وروپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سیاستونو او کړو سره په اروپا کې نوم وایست. پاچا امان الله په خپل دغه

سفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم یقیني کړه. برتانیې تر دغه وخته پورې خپلواك افغانستان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد ګاڼه او په خپل نفوذ سره یې د هغه د خپلواك چلند کولو مخه نیوله، خو د برتانیې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حېران کړل. دغه تود هرکلی د اړیکو د ښه کېدلو دپاره غټ دلیل کېدلی شو خو چې لندن د پښتنو په سرحدي سیمو کې د هند د حکومت د نظامي عملیو مخه نیولي وای. لندن دغه کار نه کاوه.(۸۱)

مګر دننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا ددغه سفر قدرونه کړ. مذهبیانو یې لا خپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضد یې ډنډورې ګډې کړې. په اصل کې د امان الله لپاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نیم کال په بهر کې په سفر کې تېر کړي. ددغه اوږده او ډېر ښه هرکلي شوی سفر غټ اثر په خپله په پاچا و، چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه یې لیرې او د اروپایي کلتوري ارزښتونو په لور یې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو وروسته لویه جرګه وبلله، چې په پغمان کې د اګست په ۲۹مه به غونډې پیل کوي. پاچا لا دمخه (جون ۲۷مه) په کندهار کې د سمونونو

په ضرورت غړېدلی و. هلته یې د سمونونو، پوهنې، له ځان سره د مرستې کولو او ملي هاند په ضرورت باندې ټینګار کړی او ویلي یې وو چې پرمختګ یوازې د ښځو په ازادۍ سره ممکن کېدلی شي. هغه دا هم ویلي وو، چې سمونونه د افغان ملت د ګټې لپاره دي، نه د هغه شخصي ګټو لپاره. خپل ماموران یې لټ او بې پروا وبلل او برخلاف اروپایان یې وستایل. کندهاریانو ته یې د پای خبرې دا وې:

> ***"تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ. امان الله د تاسو لپاره هرڅه کولی نه شي. هغه مشوره درکوي، زاري درته کوي او فشار درباندې راوړي، خو له هغو نه پرته نور څه کولی نه شي. باور ولرئ چې امان الله به ټولې هغه هیلې له ځان سره ګور ته یوسي، چې د نوه شتمن او پرمختللي افغانستان لپاره یې لري، خو دا چې تاسې له خپل درانده خوب نه ویښ شئ."(۸۲)***

د جرګې له پیل کېدو نه دمخه لاپاچا امر کړی و چې د سلام علیکم پرځای دې شاپوله سرنه جګه شي. اروپایي شاپو یا پیك لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تیلفوني خبرو کې دې یوازې هلو وویله شي.(۸۳) پاچا بیا د خپلو مامورانو په یوې غونډې کې وویل چې دی د هغو له شراب

ښځو او بدې اخیستلو نه خبر دی او شرابیانو او رشوت خورو ته به سختې جزاګانې ورکړې. د پاچا په دغه اخطار سره په ماموانو کې وېره پیدا شوه او د منشي علي احمد په نظر پاچا خپل ماموران ددې لپاره وویرول چې د چادرۍ د لیرې کولو لپاره هغوی له مخالفت کولو نه واوړي. په رښتیا هم هغو لومړنیو ماموانو ته چې امر وشو چې خپلې ښځې د چادرۍ له قفس نه ازادې کړي، د مالیې وزیر محمد هاشم او محمود یاور و. ورو ورو نورو ماموانو خپلې ښځې، پغمان، سینماګانو، پارکونو او نورو ځایونو ته مخ لوڅې بوتللې. پاچا د کابل ښځې د دلکشا ماڼۍ ته څو ځله وبللې او هغو ته چې ورغلې وې، په خپلې وینا کې وویل چې دوی په خپلو کورونو کې د بندیانو په شان د خپلو مېړو تر ظلم لاندې دي او دی ددې ثبوت په لاس لري، چې یو شمېر ښځې د چادرۍ کولو له امله په نري رنځ اخته شوې دي. هغه دا هم وویل چې مخ پټې د زده کړې په مخ کې یو لوی خنډ دی او افغان ښځې یې د خپلو اروپایي خویندو پرخلاف د کسب او کار له کولو نه بې برخې کړي یا او په مېړو باندې پوره متکي کړې دي. پاچا امان الله دا هم وویل چې ښځې دې د ستر په برخه کې د خپلو مېړو پروا ونه کړي او په عامه تفریحي ځایونو کې دې وګرزي.(۸۴)

د پاچا خبرو ډېرې ښځې تر تاثیر لاندې راوستلې او ځینې نارینه یې وپارول. څو مېړو خپلې ښځې ووژلې او په

خپله وتښتېدل. دغه پېښې که څه هم د پاچا غوږو ته ورسولی شوې، خو هغه څان ناګاره واچاوه. د کابل ښاروالۍ ته يې لا امر وکړ، چې د ښار د کونډو لست برابر کړي، چې په روغتونونو او لابراتوارونو کې چې نوی پرانستل شوي وو، کار ورته ورکړل شي. په عين حال کې د ښځو د ساتنې ټولنه (انجمن حمايه نسوان) په نامه د ښځو دپاره يوه ټولنه جوړه شوه، چې چلوونکې يې د کبرا جان په نامه د پاچا يوه خور وه. دغه ټولنه په اصل کې ددې لپاره جوړه شوې وه چې نجونې د هغې په غوره کولو سره د دولت په لګښت ترکيې ته زده کړې لپاره واستولی شي.

د خپلواکۍ تر جشن پورې چې په شان او شوکت سره ونمانځل شو، کابل ته د جرګې استازي رسېدلي وو. حکومت هر استازي ته اروپايي توره کرتۍ او پتلون، سپين خت، توره نکټايي او توره شاپو برابره کړه او ټول يې په پغمان کې ځای پرځای کړل. هېڅ استازي ته اجازه نه وه، چې په وطني جامو کې په جرګه کې ګډون وکړي. غونډې د پغمان په سينما کې د اګست په ۲۹مه پيل شوې او د يو باندې زرو استازو په ګډون يې پينځه ورځې دوام وکړ.

د لويې جرګې د جريان لنډيز د منشي علي احمد او لودويك ادمك په اثرونو کې راغلی. لومړنی د پاچا امان الله منشي و او وروستی خپل اثر دارشيفي راپورونو له مخې ليکلی، خو د دوی په ليکنو کې ددغې لويې جرګې موضوع

ګانې سره سر نه خوري. د غبار لیکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دغه ډول ډکه ده، چې د هغو او د وخت د پېښو ترمنځ توپیر په مشکل کېږي، نو زه دلته د جرګې جریان د ادمك د لیکنې له مخې برابروم او د ضرورت په حال کې یې د نورو په لیکنو پوره کوم.

پاچا امان الله د لويې جرګې د پرانستلو په وینا کې ټینګار وکړ، چې دی به استازو ته د واکمن په شان ونه ګېړي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وویل چې دوی باید د ولس په ګټه په ازاد ډول وغږېږي، خو کله چې کومه پرېکړه د رایو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بیا له هغې نه وانه وړي او که یې مخالفت وکړ له خپل ولس، خپلو کورنیو او خپل پیغمبر(ص) سره به یې خیانت کړی وي. هغه دا هم وویل چې جرګې ته به هېڅ دغسې موضوع وړاندې نه شي، چې هغه د اسلامي شرع مخالفه وي.([٨٦]) غبار بیا وایي:

"برای هیچ نماینده اجازه داده نشد که از سوء اداره وزرا و حکام کشور بنام ملت حرف بزنند و راه اصلاح نشان دهند. مقرر بود که هر ولایتی مطالب خودش را کتباً به رئیس شورای دولت سردار شیر احمد خان بسپارد، سردار اختیار داشت که چه چیز را

در اجندای مباحثات جرگه بپذیرد و چه چیز را ممنوع قرار دهد. پس جرگه مایوس و متوحش گردید."([87])

د جرگې په لومړنۍ غونډې کې ومنله شوه چې د دولتي شورا پرځای دې ملي شورا وي او د هغې غړي دې د ولس له خوا غوره شي، خو حکومتي ماموران دې د غوره کېدو (انتخاب کېدو) حق ونه لري او ملي شورا او لویه جرگه دې دواړه په عین حال کې وي.([88]) د دویمې ورځې په غونډې کې پرېکړه وشوه چې د بدې اخیستلو او له دولتي قدرت نه د ناوړې گټې د ترلاسه کولو مخنیوي لپاره دې د بښنل کېدو اختیار له حاکمانو او قاضیانو نه واخیستل شي او هغه دې یوازې له پاچا سره وي. دغه پرېکړه هم وشوه چې عسکري خدمت دې د دوو کلونو پرځای درې کاله وي او هغه دې عام او جبري وي او عوضي دې هېڅ نه وي. دا هم ومنله شوه، چې د تعزیر د اصل له مخې عمل کول دې، چې په هغه سره مجرم ته د مرگ تر حده پورې جزا ورکوله کېږي، په دقیق ډول تعریف شي. بله پرېکړه دا وه چې خاروی دې هر کال وشمېرل شي.

د اگست په ۳۱مه جرگې په لاغېتې سمون لاس پورې کړ او هغه دا چې له دې وروسته دې ټول رسمي ملکي لقبونه نه وي او هر مامور دې تر پاچا پورې د عزیز یا گران په لقب یاد شي لکه گران مدیر او گران وزیر. حتی په خپله امان الله

وغوښتل، چې ګران پاچا ورته وويل شي. استازو د هغه غوښتنه ومنله، خو ټينګار يې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت (اعلحضرت Majesty) په لقب هم ياد شي. دا هم ومنله شوه چې په رسمي موقع کې دې يونيفورم نه وي او ټول ملکي ماموران دې توري دريشۍ او نظامي افسران دې خړې دريشي په ځان کړي. دا پرېکړه هم وشوه چې له دې وروسته دې ټول افغان مډالونه او نښانونه نه وي، د خپلواکۍ له نښان نه پرته چې هغه په جنګ کې اتلانو ته ورکول کېږي. د بلې ورځې اصلاحي پرېکړه د ملايانو د نفوذ د لږولو په هکله وه او هغه دا چې ملايان دې له هغه وروسته ملايي وکړي، چې په خپل مسلك کې امتحان ورکړي او بريالي شي او غير افغان ملايانو ته په تېره هغوی ته چې د ديوبند د مدرسې فارغان وي اجازه نه وي، چې افغانستان ته ننوځي، ځکه چې دوی به يا "بد او شرير کسان" وي يا هم باندني ډنډورچيان او خاينان." د منشي علي احمد د ليکنې له مخې "امان الله په دې ټينګار وکړ چې ټول دغسې ملايان د باندنۍ دسيسې تر اغېزې لاندې دي او د خپلې ادعا په ثبوت کې يې شواهد هم وړاندې کړل. ده غوښتل چې ټول دغسې ملايان دې له افغانستان څخه وايستل شي، يا دې په يوه ټاکلي ځای کې وي او له هغه ځايه دې له اجازې پرته بېرون نه شي." د جرګې بله پرېکړه دا وه چې د محکمو پراريان دې د قانون له مخې د

دولتـــي مـــامورانو لـــه خـــوا محکـــوم شـــي او دغســـې نـــوې محکمـې دې جـوړې شـي، چـې پرېکـړې د شـواهدو پـر بنسـټ وکړي، نـه د پخـوا پـه شـان د شاهدانو پـه شاهدي. پـه دغـه ورځ پاچـا څرګنـده کـړه، چـې هغـه پنځـوس زره ټوپـك پېرودلـي او غـواړي پنځـوس زره نـور ټوپـك لـه يـو مليـون کارتوسـو سـره پـه بيـه واخلـي او د هغـو لپاره دې لـه پـنځلس کلـن نارينـه نـه پورتـه هــر افغـــان پنځــه افغانـــۍ او هــر حکــومتي مـــامور د يـــوې مياشـتې معـاش ورکـړي. د پاچـا دغـه غوښتنـه پـه خوښـۍ سـره ومنلـه شـوه او د کابـل وکيـل غـلام محـى الـدين ومنلـه. چـې دی بـه د همدغـه مقصـد دپـاره يـو لـك افغانـۍ بسـپنه ورکـړي او لـه نـورو وکيلانــو نــه يــې وغوښتــل، چــې هغــوی هــم همدغســې رکړي.

د جـرګې خلورمــه غونــډه د دولتـــي مـــامورانو پـــه هکلــه وه. ددې لپــاره چــې د بــډې اخيســتلو مخــه ونيولــه شــي لــه ملکــي مـامورانو نـه غوښتـل کېـدل، چـې د خپـل کـار پـه پيـل کـې دې خپلـه شـتمني وښيـي، چـې پـر هغـه بـه بيـا د هغـوی رسـمي معاشـونه اضـافه کېـږي او کـه مجـازې محاسـبې وښودلـه، چـې شـتمني يـې تـر هغـو نـه ډېـره شـوې وه، هغـه بـه د هغـه د بـډې اخيسـتلو ثبـوت وي او هغـوی تـه بـه بيـا جـزا ورکولـه کېـږي. دا هـم ومنلـه شـوه چـې د ملکـي اسـتخدام او ترفيـع يـو قـانون دې وايسـتل شـي. ددغـې ورځـې يـو تـولنيز نوښـت دا و، چـې حکـومتي مـاموران دې يـوازې يـوه نکـاحي ښځـه ولـري، خـو د

واده کولو رواج ته په تغییر ورکولو کې پرمختګ ونه شو. پاچا امان الله استازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګرېزان تر نورو ډېر فعال او پیاوړي دي او دا له دې امله، چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي، نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بیا وړاندیز وکړ، چې افغانانو ته دې اجازه نه وي، چې ځوانان یې له دوه ویشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې یې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي. په دغې موضوع باندې تود بحث وشو او زیاترو استازو د پاچا دغه وړاندیز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسلامي شرع مخالف دی. پاچا امان الله خان بیا څرګنده کړه، چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصیحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسمي امر په شان. وروسته د پاچا یو بل تجویز په خوښۍ سره ومنل شو، چې د هغه له مخې د هغه مېرمن ملکه او زوی یې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.

د سپتمبر په دوهمه د جرګې په اخري غونډې کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بېرغ یانې تور سره او شین بېرغ وړاندیز وکړ، چې په هغه کې د واورینو غرو د پاسه به هسکېدونکی لمر ځلېږي او شاوخوا به یې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بېرغ په دغه ډول شرح کړ، چې تور د ماتم ورځې ښيي چې افغانستان د باندنیو تر اغېزې لاندې و، سور هغه وینې انځوروي چې د خپلواکۍ

بېرته ګټلو په لار کې تویې شوې او شین له خپلواکۍ ګټلو نه وروسته د هیلې او پرمختګ انځور ورانديږ کوي. غرونه د افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختګ ښیيي او د غنمو وږی هغه وږی انځوروي، کوم چې احمد شاه بابا د تاج په توګه منلی و. د جرګې د یوه استازي په وړاندیز د حضرت محمد نوم هم پرې اضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).

په دغې غونډې کې د ښځو د ستر موضوع هم پورته شوه، خو د ادمك د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي علي احمد د لیکنې له مخې پرې باندې تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي ددغه سمون په مخالفت وګرېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل، چې دی که څه هم ملا نه دی، خو په دې پوهېږي، چې ستر د اسلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي. ملایانو دده نظر په ټینګه رد کړ او په هغې سره امان الله، چې د مصطفی کمال هغه سپارښتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل، چې:

"دا ټول ملي مصیبتونه د تاسو له لاسه دي، تاسې ملایان چې له دووسانو نه پرته نور

څه نه یې، زه به هغه څه نافذوم چې یې غواړم او زه به ستر پرېښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوړه مالۍ سره. پوه شئ چې زه یو انقلابي پاچا یم."

امان الله بیا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز یې وویل، چې:

"او! زما د ګران ملت استازو! تاسو ته زما توصیه ده، هغه توصیه چې تاسې یې ټول ملت ته ورسوئ، چې تاسې باید پوه شئ چې دغه ملایان په دغه هېواد کې په خپلو وعظونو سره د دښمنو د دسیسو د خپرلوو مسئولان دي. زموږ د خلکو بېرته پاتې توب د هغو موهومي کیسو (myths، افسانو) له امله دی، چې دوی یې خلکو ته رسوي او په هغو سره یې تېر باسي. زه به په خپل وخت کې ددغو ملایانو چاره وکړم، خو تاسې استازي باید ولس په دغسې حال کې کړئ، چې وېوهېږي او په دغو یو موټی ملایانو باندې چې د ملت بده غواړي ونه غولېږئ."

د همدغې موضوع په پای کې د کابل وکیل غلام محی الدین [انیس] چې په روسییې کې یې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا یې په دې ډول وپوښته چې:

"ستاسې اعليحضرت فكرونه ډېر ښه دي، خو تاسې اعليحضرت ولې د وزيرانو په چلونو سترګې پټې كړې دي؟"

ده دغه پوښتنه په دغسې حال كې وكړه، چې وزيران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب وركړ، چې "ما څنګه سترګې پټې كړي دي؟" محى الدين بيا كړه چې "لس كاله كېږي چې تاسې اعلحضرت د اداري چارو په اړه قانونونه او مقررې ايستلي دي. په زرګونو اعدام يا بندي شوي دي، خو يو وزير هم محاكمه شوى نه دى. تاسې اعلحضرت به ارومرو د هغوى په تقلب پوه شوي يئ او د هغو مانۍ ګانې او ګړندي موټرونه به مو ليدلي وي. د اروپا په سفر كې په باندنيو هېوادونو كې په بانكونو كې د دوى شتمني يقيني شوې وې، نو ځرګنده ده چې دغو مهمو كسانو ته جزا نه وركوله كېږي. قانونونه يوازې ددې لپاره ايستل كېږي، چې وزيران په دې وتوانوي چې ځانونه د وګړو په تاوان شتمن كړي او هغو ته جزا وركړله شي، چې د هغو له نظرونو سره مخالفت كوي." پاچا بيا محى الدين ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وويل، له موضوع سره اړه نه لري او بېځايه دي." د وزيرانو په اند په خپله پاچا هغه ددغسې اعتراض كولو لپاره هڅولى و او كه نه هغه ددې زړه نه لاره، چې په دغه ډول وګړېږي(۸۹).

داسې ښكاري چې پاچا امان الله د لويې جرګې په كړو

قانع نه و، ځکه چې د بلې میاشتې یانې د اکتوبر د میاشتې په لومړۍ اونۍ کې یې په کابل کې د چمن دستور په ماڼۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هرې غونډه کې د شپږو سوو کسانو په شاوخوا کې باندنيو ديپلوماتانو، افغان ملکي او نظامي افسرانو، د دولتي شورا غړو او د کابل مخورو ګډون لاره. ددغو غونډو غټه ځانګړتیا دا وه، چې په هغو کې په کابل کې د لومړي ځل لپاره ښځو ګډون کاوه او په خپله پاچا پکې ویناوې اورولې.

پاچا لومړۍ غونډه خپل باندني سفر ته ځانګړې کړه، چې دمخه پرې ګړېدلی یم. دلته به دغومره ووایم چې پاچا خپل دغه سفر له هرې ډډې نه پوره بریالی وګاڼه او زیاته یې کړه، چې د سفر د اویا زرو پونډو د لګښت په برابر کې یې د څلور سوه او شپېته زرو پونډو په اندازه د وطن دپاره سوغاتونه راوړي دي، خو په وروستیو پیسو کې هغه پیسې ګډې نه وې، چې په هغو سره وسلې اخیستلې شوې وې، چې هغه د جرمنانو د حساب له مخې یا دیارلس یا څوارلس ملیون، نغد مارك په ایټالیې او فرانسې او شپږ ملیون مارك په جرمني کې وو.

پاچا خپله دوهمه وینا د نظامي او ملکي پوهنیز سمون لپاره ځانګړې کړې وه. څرګنده یې کړه چې غواړي موجود نظامي ښوونځي له سره تنظیم کړي او نوي ښوونځي پرانیزي. افسران به له دېنه منع وي چې د پیرانو مریدي

وکړي او د ملايانو طالبان او عسکري کسان به د خدمت په دوره کې دغسې مهارتونه زده کوي، چې وروسته به يې عملي کولی شي او کله چې بيا ملکي ژوند کوي، هغه به نورو ته ورښيي. د پاچا پرېکړه دا وه، چې د ځينو سمونونو لپاره دې نظامي افسران په خپله خوښه له درېيو مياشتو معاش نه تېر شي، چې له سفر نه دده د راستنېدو په هر کلي، له باندې نه په وسلو اخيستلو او د يوه عصري نظامي کلب جوړلو باندې ولګول شي. پاچا په عين حال کې څرګنده کړه، چې د پوځيانو معاش به ډېر کړي، خو دا چې هغه به څنګه ډېر کړي، معلومه نه وه. دده د تجويز له مخې په ولايتونو کې به ډول ډول پوهنځي پرانيستل شي او د اماني (وروسته نجات)، او امانيې (وروسته استقلال) لوړو ښوونځيو څانګې به هم پرانېستلی شي. پاچا امان الله د ځوانانو د نکاح موضوع بيا پورته کړه، امر يې وکړ چې تر هغو چې ځوانان په ښوونځي کې وي، ودونه نه شي کولی.

پاچا د درېيمې ورځې وينا د ستر موضوع ته ځانګړې کړه او څرګنده يې کړه، چې په راتلونکو دوو ماشتو کې دې چادري نه وي، پرځای دې ترکي ډوله دوه ټوکره وي، چې په يوه سره به د مخ ښکته برخه پوښلې وي، خو دغه ډول ستر به اختياري وي نه اجباري. پاچا وويل چې افغان خيمه ډوله چادري ښځو ته په کوڅو کې د ګرزېدلو په وخت کې خطر پېښوي. پاچا د خپلې غوښتنې په ملاتړ دليل راووړ، چې

ستر په اسلام کې په رښتیا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثریا نه یې وغوښتل، چې خپله چادري له مخ نه ایسته کړي. هغې همدغسې وکړل او حاضرو ښځو په چك چك کولو سره د هغې تود هرکلی وکړ. ملکه ثریا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده، چې د خلکو په مخ کې مخ لوڅې شوې ده.

پاچا بیا ملایان تعصبناك وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصب په خپرولو یې تورن کړل. پاچا د اکتوبر په پنځمه په خپلې وروستۍ وینا کې څرګنده کړه چې له سردار شیر احمد نه یې وغوښتل، چې صدراعظمي وکړي، خو هغه په دغه کار کې پاتې راغی. پاچا بیا وویل، چې دی به په خپله د ملي شورا تر جوړېدو پورې د صدراعظم په توګه هم چارې پرمخ بوځي. څنګه چې د شنوارو یاغي ګري له دغې موضوع سره تړلې ده، دغه موضوع به زر بیان کړم. دلته به دا ووایم چې پاچا د خپلې وینا په دوام وویل، چې یوازې دی کولی شي ضروري انقلابي سمونونه وکړي، ځکه چې د هغه په وینا "زه یو انقلابي پاچا یم او غواړم په هېواد کې د ژوندانه په هر اړخ کې انقلاب راولم." ده دا هم وویل چې هر هغه څوك چې د خپل وجدان په حکم له ما سره کار کولی نه شي ځان دې ګوښه کړي. عبدالرحمن لودین چې د ګمرکو لوی سروال او د جمهوري ګوند غړی و، همدغسې وکړل.(۹۰)

د منشي علي احمد د لیکنې له مخې د جمهوري ګوند

مخ پـه ډېرېدو پیاوړی توب پاچـا پـه دې فکـر کـړ چـې کـه هغـه ځیـل کېدلی نـه شـي بایـد بـې اغېـزې کـړل شـي. د لـویې جـرګې د پـای تـه رسـېدلو نـه وروسـته پاچـا پرېکـړه وکـړه، چـې د وزیرانـو کابینـه دې د یـوه صـدراعظم پـه مشـرۍ هېـواد اداره کـړي. ده دا هـم پتـیېلې وه، چـې پـه دغسـې نظـام سـره بـه دده کـار سـپك شـوی او ورتـه بـه وخـت پـه لاس ورغلـی وي، چـې مهمـې دولتـي چـارې اجـرا او بانـدنیو چـارو تـه خاصـه توجـه وکـړي. خـو ددغـه حکومـت لـوړ کسـان بـه هغـوی وي، چـې د جمهوري ګونـد مخـالف او پـه خپلـو کـې سـره جـوړ وي، نـو پاچـا د دولتـي سـروال سـردار شـیر احمـد تـه د حکومـت د جوړولـو بلنـه ورکـړه، خـو هغـه پـه دغـه کـار کـې بریـالی نـه شـو. هغـه لا پـه هماغـه اول سـر کـې غوښتـل، چـې پـه دغـه کـار کـې لـه پاچـا نـه ښنـه وغـواړي، خـو بیـا یـې د خپلـو ملګـرو پـه سـلا د وزیرانـو نومونـه پاچـا تـه وړانـدې کـړل، چـې پـه هغـو کـې غـلام صـدیق د بانـدنیو چـارو د وزیـر پـه توګـه غـوره شـوی و. پاچـا لـه یـوه کـس نـه پرتـه نـور ټـول ومنـل، خـو کلـه چـې غـلام صـدیق څرخـي تـه رجـوع وشـوه، هغـه څرګنـده کـړه چـې نـه یـوازې دی، بلکـې اویـا نـور ملکـي او نظـامي افسـران هـم نـه غـواړي د سـردار شـېر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غـلام صـدیق دغـه دریـځ د محمـد ولـي پـه قـوت غـوره کـړ ی و. پاچـا چـې د شېراحمد پـه برابـر کـې لـه ټینـګ مخالفـت هغـه هـم لـه نظـامي مخالفـت نـه واورېـدل، د شـیر احمـد تجـویز یـې

پرېښود او محمد ولي ته يې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه، خو هغه د روحي ستړيا او پښو درد له امله ښننه وغوښتله. پاچا د هغه خدمتونه وستايل او بيا يې په يوه عام دربار کې ښرګنده کړه چې ځنګه چې هېواد دغسې سمون دپاره لا اماده نه دی، دی په خپله به چارې د پخوا په څېر ددغو وزيرانو په مرسته ترسره کوي. عبدالعزيز د حرب وزير، غلام صديق د بهرنيو چارو وزير، عبدالاحد د کورنيو چارو د وزارت کفيل، علي احمد د سوداګرۍ وزير، عبدالهادي د شورا رئيس، شېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی، د ماليې، پوهنې او عدليې وزيران به مخکيني وزيران وي.(٩١) محمد ولي د پاچا نايب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره يوازې په نامه و. خو غبار پاچا ته په غونډې کې د عبدالرحمن لودين د وينا په نقل کې د پورته ليکنې په مخالفت وايي چې"...ده سال است که اعلحضرت وظيفه صدارت عظمى كشور را شخصاً بدوش گرفته اند در حاليکه انقلاب متقاضى آن است که عوض اعلحضرت شخص مسئول ديگرى به حيث صدراعظم افغانستان منصوب گردد." غبار بيا وايي چې "اين پيشنهاد ها پذيرفته نگرديد (و) همرفته اداره دولت بشكل يك حكومت مطلق العنانى درامد."(٩٢)

منشي علي احمد د شنوارو ياغي ګري د جمهوري ګوند په لمسون ګڼي او وايي چې "خو [دغه حکومت] د غلام

صديق او د هغه د ملګرو په خوښه نه و. دوی چې ناراضي شوي وو پرېکړه وکړه چې کوم قوم د ياغي ګرځي د پاره ولمسوي. غلام صديق چې د خپل پلار غلام حيدر په سبب، چې د امير عبدالرحمن په وخت کې يې په مشرقي کې کلونه کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډېر نفوذ خاوند و او ځنګه چې ښېښه شوه، په دغه وخت کې دوه شنواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صديق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاڅون لپاره ولمسوي. هغوی وطن ته په رسېدلو سره په يوې قومي غونډې کې خپلو شنوارو ته وويل، چې پرېکړه دا ده چې د دوی لونې به د زده کړې لپاره ترکيې ته واستولې شي، خو دا چې دوی د هرې يوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولګوي."(۹۳) خو غبار د شنوارو ياغي توب د هغو د سنګوخيلو د ځانګې او کوچيانو د يوې نښتې نتيجه بولي او وايي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شنوارو شکايت ته غوږ ونه نيوه او شنواري پاڅېدل.(۹۴)

د شنوارو ياغي توب د نورو قومونو د ياغي ګرځي لپاره پيلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې يو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او حکومت ونه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شنوارو ياغي توب (نومبر ۱۴، ۱۹۲۸) مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. خطر چې

مرکزي حکومت ته متوجه شو له دې امله و، چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شنوارو د ځپلو لپاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حال کې د کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده وکولی شول د شنوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (ډسمبر ۱۴، ۱۹۲۸) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالاته ورسېږي.

د شنوارو له یاغي توب له پیل نه له افغانستان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانستان په تېره په مشرقي، کابل، کوهدامن، د کابل-کندهار ترمېنځ سیمو کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې او نظامي او قومي ټکرونه شوي، چې د هغو په سم او رښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کسانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کسانو رښتیني څېرې لیدل کېدلی شي. سیاسي تاریخ په واقع کې د ټولنې ددغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. تر بحث لاندې پېښې د غبار، ادمك، منشي علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیك یې دی: "کابل تر محاصرې لاندې" بیان شوې دي. زه دلته ددغو اثرونو له مخې، چې د موضوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي، د کابل د نسکورېدلو لږ څه ډېر او د نورو

یوازې لنډیز وړاندې کوم او بیا د پاچا امان الله په نابریانی توب او له وطن نه د هغه په وتلو یو څه اوږد بحث کوم.

پاچا امان الله خان اول کوښښ وکړ، چې شنواري په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو ګټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پیل شوه. په بمبارۍ سره شنواري لا راوپارېدل. پاچا بیا سردار شېر احمد د تنظیمي رئیس په نامه له پوره اختیارونو سره جلال آباد ته وستاوه، چې یاغیان په نظامي قوې او قومي ایله جاري سره ایل کړې. په هماغه وخت کې یې غلام صدیق هم د هغه په خپل وړاندیز جلال اباد ته واستاوه. دی له جلال اباد نه په خپله شنوارو ته ورغی او له شنوارو سره له دوو اونیو خبرو کولو نه وروسته د هغوی له ټولو غوښتنو سره کابل ته ستون شو. دغه غوښتنې چې ملایانو لیکلې وې، د پاچا ټول سمونونه ردول او له وطن نه یې د محمود طرزي د کورنۍ د ټولو غړو ایستل غوښتل.(۹۵)

د منشي علي احمد په نظر غلام صدیق "... د تللو موخه دا وه چې دغه اور ته چې اوس ځلېده پکې ووهي." دی دا هم وايي چې غلام صدیق د مومندو او خوګیانیو د خاصیت په نظر کې نیولو سره هغو ته له حکومتي پوځ نه د وسلو اخیستلو لارې چارې هم وښودلې.(۹۶) فیض محمد لا وايي چې "د غلام صدیق دوه مخي توب له امله چې د یاغیانو په لاس یې خپل نیول جعل کړل، خو په واقع کې دی په خپله د هغو کامپ ته ورغی او ویې هڅول چې په جلال اباد باندې

یرغل وکړي. بری د (حکومتي) قوو په نصیب نه شو." جلال اباد بیا چور شو. حکومتي پوځ تالاترغی او له کابل سره د تلیفون مزي پرېکړل شول. وضع چې په دغه ډول له کنترول نه ووتله، سردار شیر احمد کابل ته وغوښتل شو او پرځای یې والي علي احمد د اعلی رئیس او مطلق مختار په نامه مشرقي ته او محمود یاور له یوه پوځ او ډېرو سپکو او درندو وسلو او ماشین ګنو سره د دسمبر په پای کې جګدلك ته واستول شو.

والي علي احمد د لویناب خوشدل بارکزي زوی او د پاچا امان الله دنیایي زوی او اوښی و. دی په دې بریالی شو چې "یاغیان ارام کړي او سریله شنواري د نغدو او نورو سوغاتونو په ورکولو سره د امیر اطاعت ته وبولي." خو دا هاغه وخت و چې پاچا امان الله واکمني پرې ایښې او کندهار ته تللی و. ([۹۷])

یوازې د شنوارو یاغي توب او په کابل کې د پوځ لړوالی نه و، چې حبیب الله کلکانی یې د کابل نیولو ته وهڅاوه. په بېل ډول او د بېلو موخو لپاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او د نورو لمسونو، د حکومتي لوړو مامورانو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بېفکره اعدام کولو حکمونو هم د سقاو زوی په بري کې سملاسي رول ولوباوه.

حبیب الله کلکانی اول په قلعه مراد بیګ کې د محمد

ولي نوکري کوله، چې هغه په اصل کې د اعدام شوي مېرزا محمد حسین مستوفي ضبط شوی جایداد و حبیب الله بیا په قطعه نمونه کې له یو نیم کال خدمت کولو نه وروسته له خپل ټوپك سره پېښور ته وتښتېد او هلته یې د سماوار یو دکان ګوتې چلاوه. بیا پاړه چنار ته لاړ او هلته یې یو نیم کال د غلا په تور په بند کې تېر کړ. له بند نه په خلاصېدو سره یې د خوست په خپل سر کېدو سره له منګلو سره برخه واخیستله او یو څو هغه حکومتي عسکر یې ووژل، چې په نیولو یې مامور شوي و. بیا یې په کوهدامن او کوهستان کې داړه ماری ته ملا وتړله، له غریبانو سره یې خواخوږي لرله او له شتمنو لارویو او حکومتي مامورانو سره یې پوره بې رحمي کوله.(۹۸)

غبار پېښور ته د حبیب الله ورتګ په ۱۹۲۷ کې او بېرته راتګ یې په ۱۹۲۸ کې ښیيي. په هر حال په کوهدامن او کوهستان کې دده په سروالۍ او د چاریکارو د سید حسین او د سرای خوجه ملك محسن په ګډون د داړه مارو دغسې یوه ډله فعاله وه، چې ټول غړي یې د ۲۴ کسو په شاوخوا کې وو. دوی درې کاله (۱۹۲۴_۱۹۲۷) په غرو کې اوسېدل. د ورځې به یې داړې اچولې او د شپې به غرو ته ختل.(۹۹) د پاچا د سفر په وخت کې د قلعه مراد بیګ شاوخوا خلکو له محمد ولي نه چې قلعه مراد بیګ ته یو وخت بل وخت ته د حبیب الله شفاعت وغوښته او ورته یې

وویـل، چـې هغـه لـه داړه مـارې نـه لاس اخیسـتلی او د هغـه (محمـد ولـي) "تعلقـداران" دېتـه حاضـر دي، چـې ضـمانت یـې وکـړي. محمـد ولـي پـه دغـه وخـت کـې چـې د پاچـا نایـب و، لـه هغـو سـره ومنلـه چـې هغـه کـولی شـي د شـپې پـه تیـاره کـې ورسـره وګـوري. هغـه همدغسـې وکـړل. نـور نـو د منشـي علـي احمد په ژبه:

> "محمـد ولـي حبیـب الله تـه وویـل، چـې کـه دی حتـی هغـه وبښـي هـم امـان الله بـه یـې ژونـدی پـرې نـه ږدي. محمـد ولـي وعـده ورکـړه چـې ورسـره بـه مرسـته وکـړي، خـو چـې هغـه، هغـه څـه وکـړي چـې هغـه یـې ورتـه وایـي. حبیـب الله هوکـه وکـړه او لـه هغـه وروسـته یـې پـه قلعـه مـراد بـیګ کـې لـه محمـد ولـي سـره پـه پټـه لیـدل او هـم وسـلې او هـم پیسـې یـې ترېنه ترلاسه کولې."(١٠٠)

خـو غبـار د هـزاره بهسـودو د میـر غـلام حسـن لـه خـولې نـه وایـي چـې دا والـي علـي احمـد و، چـې حبیـب الله او سـید حسـین یـې د "راتلونکـو عملیـاتو" دپـاره هغـه وخـت هڅـولي وو، چـې دی کوهـدامن تـه د تحقیـق کولـو دپـاره تللـی و.(١٠١) پـه هـر حـال، محمـد ولـي غـلام صـدیق، والـي علـي احمـد او د دوی پـه شـان نـور حکـومتي لـوړ کسـان بـه وي چـې د هغـو پـه هکلـه د امـان الله لـور هندیـه وایـي چـې "چیزیکـه بسـیار غـم

بـــزرگ بـــود [ايـــن بـــود کـــه] کســـانيکه ميگفتنـــد دوســـت هستيم... انها دوست نبودند."

پــه هــر حــال، حبيــب الله او نــور داړه مــاران پــه داړه مــارۍ کښـي تـر دې حـده پـورې دمخـه ولاړل، چـې د چاريکـارو حـاکم غـلام غـوث او يـو علاقـه دار يـې هـم ووژل. حکومـت د سـورو او پليـو يـو پـوځ لـه توپونـو سـره د هغـوی د نيولـو لپـاره واسـتاوه، خـو پـوځ پـه خپـل مقصـد ونـه رسـېد. حکومـت بيـا احمـد علـي لـودي، چـې پخـوا د کوهـدامن حـاکم او دغـه وخـت کابـل ښـاروال و، کاپيسـا او پـروان تـه د تنظـيمي رئـيس پـه توگـه واسـتاوه. هغـه هغسـې چـې لـه شـنوارو سـره لومـړی د خبـرو لار نيـولې شـوې وه، لـه هغـو سـره هـم د خبـرو لار ونيولـه. احمـد علـي لـه جبـل السـراج نـه حبيـب الله او سـيد حسـين تـه (ملـك محسـن لـه يـو څـو نـورو ملگـرو سـره پـه کابـل کـې بنـدي و) پـه همـدغې روحـيې سـره پيغـام واسـتاوه. "هغـو تـه يـې د شخصـي خونـدي تـوب ضـمانتونه ورکـړل او پـه قـرآن مجيـد بانـدې يـې هغـه پـه لـوړې کولـو سـره تائيـد کـړ، دواړو تـه يـې د نايـب سـالارۍ وعـدې ورکـړې او هـر يـوه تـه يـې درې زره نغـدې روپـۍ او لـه کارتوسـو سـره اووه واړه ټوپکونـه او هـر يـوه تـه چـې له دوی سره يې لوټماري کوله وبښل.(۱۰۳)

د پاچا روايت له دېنه يو څه توپير لري. هغه وايي چې:

"مـا علـي احمـد تـه حکـم ورکـړ چـې دغـه دوه کسـان خپـل ځـای تـه وبـولي او معلومـه

کړي چې دوی په خپل لوظ کې رښتینی دي
یا نه دي. دغو دوو [حبیب الله او سید
حسین] له خپلو پنځوسو داړه مارو ملګرو
سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص
سره لوړه وکړه چې له پخوانیو جنایتونو نه
یې لاس اخیستی او ویې غوښتل، چې ورته
وسلې ورکړلې شي او ضبط شوي
جایدادونه یې ورته بېرته ورکړل شي. احمد
علي جان ماته وویل، چې دوی په خپلې
توبې کې رښتیني دي. ما دوی ته... یو نیم
سل ټوپکونه ورکړل او څنګه چې د دوی
جایدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو،
د هغه پرځای مو د پرش زره روپۍ ورکړلې.
دوی له دغو وسلو او پیسو نه په کار
اخیستلو سره په کابل حمله وکړه. دغه خلك
د غولولو لپاره له قران مجید نه یوازې د
یوې وسیلې په توګه کار اخلي او زه پر دې
پوره باور لرم، چې زموږ سپېڅلی کتاب به
له دوی نه بدل واخلي." (۱۰۴)

پاچا دا هم وایي چې حبیب الله او سید حسین د شنوارو د یاغي توب په اوږدلو سره علي احمد ته د خدمت کولو لپاره نللي وو، په دې شرط چې دوی وبښل شي. په هر حال

دوی لـه ښښـل کېـدو نـه وروسـتـه د کابـل تـګ تـه تيـاری وښـود ، خـو حبيـب الله لـه پاچـا نـه پـه اندېښنـه کـې و او شـايد د محمـد ولـي خبـرې يـې پـه زړه کـې وې، نـو چېرتـه د کابـل پـه لار کـې لـه کـوم تليفـون نـه د تنظيمـيې رئـيس علـي احمـد پـه نامـه لـه پاچـا سـره وغږېـد ، چـې د ځـان پـه اړه د هغـه پـه نيـت پـوه شـي. پـه تليفـون کـې يـې ورتــه وويـل چـې "مـا د سـقاو لــه زوی سـره موافقــه کـړې او هغــه مـې پــه لاس کـې دی. څـه غـوارې چـې ورسـره يـې وکـړم؟" پاچـا ورتـه کـړه چـې "ويـې وژنـه." حبيـب الله بيـا پاچـا وپوښتـه چـې "مـا خـو لـه هغـه سره د خونـدي تـوب ژمنـه کـړې، څنګـه يـې وژلـی شـم؟" لـه پاچـا نـه يـې بيـا واورېـدل چـې "رښتيـا ، هغـه لـه تـا سـره موافقـه کـړې، نـه لـه مـا سـره. ژونـدی يـې پـرې نـه ږدې." حبيـب الله بيـا پاچـا تـه ځـان وښـوده. سـپکې سـپورې يـې ورتـه وويلـې او لـوړه يـې وکـړه، چـې زر بـه پـه کابـل بانـدې يرغل کوي او د امير کار به کوي.(۱۰۵)

لـه هغـه وروسـتـه حبيـب الله او سـيد حسـين لـه خپلـو داړه مـارو ملګـرو سـره جبـل السـراج تـر محاصـرې لانـدې ونيـو. احمـد علـي دغـه ښـارګوټی د اتلسـو ورځـو محاصـرې نـه وروسـتـه د خپـل خونـدي تـوب پـه برابـر کـې د دسـمبر پـه ۱۲مـه ورتسـليم کـړ. "دوی دغـو داړه مـارو تـه ددغـه ښـارګوټي ټـولې حکـومتي پيسـې لـه اتلسـو ماشـين ګنـو او يـو نـامعلوم شـمېر درنـو وسـلو او يـو څـه ټوپکـو سـره ورتسـليم کـړل او پـه خپلـه بېرته کابل ته لاړل."(۱۰۶)

داړه مارانو چې په دې ډول د ډېرو پیسو او وسلو خاوندان شول، نیت وکړ چې په کابل یرغل وکړي او ایله جاري یې په دغه پلمه چې غواړي د یاغي شنوارو په برابر کې د حکومت په خوا وجنګېږي، ټولول. دوی لا د مراد بیګ کلي ته رسېدلي نه وو، چې د کابل ځینو نفوذ ناکو حکومتي او ښاري مخورو، چې نومونه به یې زر واخلم، دوی نه یوازې په کابل باندې یرغل کولو ته وهڅول بلکې د یرغل کولو ډېر ښه وخت یې هم وروښود. د جمعې په ورځ د دسمبر په ۱۴مه ۱۹۲۸ د دوو زرو مېړو په شاوخوا کې چې دوه سوو یې ټوپکونه او نورو یې سوټي او تبرونه لرل، خرس خانې (خېرخانه) ته نارسېدلي د مراد بېګ په کلي ننوتل. دلته داړه ماران په دې فکر شول، چې په جنګ کې د دوی وژل کېدل به بابېزه وي، خو دا چې د شریعت له مخې امیر ولري، نو دوی د جمعې په ورځ د دسمبر په ۱۴مه حبیب الله له یوې خطبې نه وروسته امیر وټاکه او د ماسپښین په دړېو بجو په شاوخوا کې باغ بالا او د برتانيې سفارت ته ورسېدل. باغ بالا یې ونیو او برتانوي سفارت ته یې ډاډ ورکړ، چې دوی به د ملت د مېلمنو په شان په امن کې وي.(۱۰۷)

غبار وایي، چې حبیب الله د کلکانو د ملا ویس په کلي کې د "افغانستان د پاچا" په نوم وپېژندل شو.(۱۰۸) نور نو د فیض محمد په ژبه:

"د خاینو وزیرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت [ګل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد [د پاچا نایب] او د نورو په دستور چې دمخه یې حبیب الله ته په کابل باندې د یرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ وروړاندې کړی و، یاغیان د ارواښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... په دغه وخت کې په دغه کور کې د حربيې مدرسه د اسماعیل خاکابیګ او نورو ترکي افسرانو تر څارنې لاندې ځای پرځای وه. داسې هم یاغیانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي، چې هلته د حبیبيې ښوونځی د شوکت بیګ ترکي په سروالۍ ځای پرځای و."

"د محمد اکبر خان یو زوی چې د میر بچه په نوم یادېده، د یوې وړې قطعې په قوماندانۍ سخت مقاومت وکړ او دغه سیمه یې دده افغانان د اوبو تر زیرمه تون پورې وساتله. داسې هم یو ټولګی افسرانو چې د حبیبيې ښوونځي په سهیل ختیځ کې د امیر شېرعلي خان په پارك کې پراته وو،

د ياغيانو مخه ونيوله او پرې يې نه ښودل چې زاړه ښار ته ورننوځي. سره له دې هم ټول ښاريان د توپونو او ټوپکونو په ډزو سره په سخته وېره کې شوي وو. "خو د پاچا شخصي ساتونکو سورو او يو څو نوررو عسکرو رښتيني جنګ ته ملا وتړله. نور پوځ د ياغي توب په حال کې و، ځکه چې د دوی افسرانو د دوی جيرې خپلولې. دوی ددغه مشکل پړه په خپلو افسرانو اچوله نه په ياغيانو او چې د ډزو قومنده ورکړل شوه، ډزې يې د هوا پر لور کولې."

"اوس نو شور او زوږ او ګډوډي په ټول ښار کې خپره وه. امير چې د خپلو مامورانو له خيانته خبر شو، په غوسه شو، امر يې ورکړ چې د کابل په خلکو او پر هغو قومي خلکو دې وسلې ووېشلې شي چې ښار ته راغلي او لا جلال آباد ته له شنوارو سره د جنګ لپاره تللي نه وو."

"خو د ښار، د چاردهي په خلکو او په ډېرو قومي ډلو باندې د پنځوسو زرو ټوپکو او بېخي ډېرې اندازې کارتوسو وېشلو اغېزه ونه کړه. په ډېره اندازه له دې املـه

چې د پاچا د فاسدو وزیرانو او مامورانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لا دا وه چې ځینو وزیرو، منګلو او احمدزیو چې د شنوارو پر ضد جنګ ته راغلي وو، د کابل په اسه مایي غره باندې موقع ونیوله او د امیر په پوځ باندې یې ډزې پیل کړې."

"غلام غوث [میر غوث الدین] د ملك جهانداد احمدزي زوی... له درې سوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلك یې وسله وال کړل او د حکومت پر ضد جګ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و."

"امیر چې په دې پوه شو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروستۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وګرزوله، په وېره کې شو. څلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او سید حسین په کابل باندې دانګلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واړه ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول."

"نښتې دولس ورځې او یوولس شپې په پرله پسې ډول روانې وې. کومې هغه

وسلې، چې په کلوله پشته او باغ بالا کې زېرمه شوې وې. د کوهدامنیو، کوهستانیو او نورو یاغیانو لاس ته ورغلې. ددغو وسلو ډېره برخه چې د امیر عبدالرحمن خان له وخت نه راپه دېخوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنیو یرغل کوونکو په مقابل کې استعمال شي، د تل لپاره له لاسه ووتلې."

"حبیب الله د جنګ په حال کې له هوایي بم نه په اوږه کې ټپي شو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو."(۱۰۹)

خو د غبار په وینا "بچه سقاو در زیر آتش توپهای دولت دران طرف تپه شیرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداواشد."(۱۱۰)

د حبیب الله په پرشا کېدلو سره نښتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه درېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله، چې یاغیان خواره او بې اغېزې کړي. د فیض محمد په وینا حکومتي عسکرو د حبیب الله په هستوګنځي، مراد بیك کلي ډزې کولې او بمونه یې پرې غورزول خو اثر یې نه کاوه. داسې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شو، چې د حبیب الله په سر باندې یې د څلوېښتو زرو روپیو انعام ایښی و. نښتې تر یکشنبې د جنورۍ تر دیارلسمې پورې

روانې وې. "امان الله له منظم پوځ، قومي واحدونو او د کابل او چاردهي خلکو نه په وېره کې و، چې له حکومت نه خپه وو. د هغه لپاره دا هم ناارامونکې وه، چې په زرګونو ټوپک او توپونه ویشل شوي وو. بې له دې چې اثر وکړي او دا چې د پیلوټانو نه شو کولی د دښمن په مهمو ځایونو باندې غوځوونکي وارونه وکړي. امیر اوس په خپل قابلیت باندې چې بریالی شي عقیده له لاسه ورکړې وه او په دې ډول یې د حبیب الله د بریالي کېدو لپاره ډګر برابر کړ."(۱۱۱)

پاچا امان الله د دوشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱۴مه کال ۱۹۲۹ له پاچایۍ نه لاس واخیست او هغه یې خپل مشر ورور، عنایت الله ته وسپارله او په خپله د سهار په نهو بجو له پنځو موټرو سره د کندهار په لور روان شو. له محمود طرزي، غلام صدیق څرخي، د دربار وزیر محمد یعقوب، د کورنیو چارو وزارت مرستیال، عبدالاحد او شپږو شخصي ساتونکو سره. پاچا امان الله په روسي او برتانوي سکو کې یو مقدار سره زر هم له ځان سره یووړل، چې ټول ارزښت یې لس میلیون روپۍ کېده.

پاچا عنایت الله د ورځې په یوه بجه په داسې حال کې چې د خبرخانې په کوتل کې لانبتې روانې وې، د کابل ځینې مخور، پوځي استازي او قومي کسان د دلکشاه په ماڼۍ کې د بیعت منلو لپاره وبلل. هغو ته د پاچا امان الله

د ګوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بیعت لوړې پرځای شوې. نور نو د فیض په ژبه:"عنایت الله هغه بې وجدانه، رذیل د شوربازار حضرت [ګل اغا مجددي]، محمد عثمان او دوه یا نور د دروغو ملایان چې په خپله د یاغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شریرو جانیانو حبیب الله او سید حسین سره وګوري." داسې یې هم د هغو په لاس هغو ته یوه لیکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې "کافر" ګاڼه، ګوښه شوی او پرځای یې د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی یم، چې تاسې هم ما "ربښتینی مسلمان" ګڼئ، نو د جنګ لپاره هېڅ دلیلونه له منځه وړل شوي دي. "که تاسې په ربښتیا د ربښتین توب لپاره جنګېدلي یئ نه د مسلمانانو ترمنځ د دښمنۍ لپاره، نو بیا لازمه ده، چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امیر صلاحیت وپېژنئ."(١١٢)

هئیات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدو او د عنایت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل، چې په ستراتیجیکي ځایونو کې ځای پرځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې یې خبر کړل چې دوی حبیب الله او سید حسین سره د خبرو کولو لپاره روان دي. د دوی په سپارښتنې ډېرو عسکرو خپل ځایونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. یوازې لږ شمېر پرځای پاتې شول، چې د وضعې په ربښتیني حال ځان

خبر کړي.

هئيات حبيب الله او سيد حسين ته په رسېدلو سره د نوي پاچا پېغام وررورساوه، خو هغوی د پاچا د پېغام او د خپل رسمي مقصد پرخلاف په خپله حبيب الله د پاچا کېدلو لپاره وهڅاوه او ورته يې وويل، چې دی د پاچايي مستحق دی، نه عنايت الله. په دغه عجب دليل چې "ددغه حقيقت په نظر کې نيولو سره چې حبيب الله د رجب په لومړۍ [دسمبر ۱۴،۱۹۲۸] په پاچايي تخت باندې ډډه لګولې، په داسې حال کې چې د عنايت الله پاچا کېدل د شعبان په دوهمې [جنوري ۱۴،۱۹۲۸] سره سمون کوي، نو ته، نه عنايت الله د تخت رښتينی مستحق کېږئ. که عنايت الله تاته بيعت نه کوي، د هغه کړه به د شريعت له مخې ناروا وي."(۱۱۳)

حبيب الله او سيد حسين د هئيات ددغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې يې کومې هغه وسلې چې دمخه پرې ايښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ويشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنيانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل، د چاريار نارې سورې يې پورته کړې او هوايي ډزې يې وکړې. "د ښار خلک لا دمخه د امان الله پر ضد متمايل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خيست چې هغو ته ورکړل شوې وې، نو د حبيب الله ملګرو او سيد حسين ښار په قبضه کې ونيوه." حبيب الله د عنايت الله له

هئیات سره، چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو، د باغ بالاقصر ته وختل. سید حسین چې ښار ارام وموند هم له هغو سره یوځای شو. عنایت الله د خپلې پاچایې په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزیران په ارګ کې ایسار وموندل. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پېنځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاریان د شاه زي حیات الله او محمد کبیر او نورو سردارانو په ګډون چې یوه ورځ دمخه یې عنایت الله ته د بیعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالاکې د حبیب الله سلام ته لاړل او "وروسته له هغه چې هغه یې له خپل رښتین توب نه ډاډه کړ او د واکمن کېدو مبارکي یې ورته وویله، کورونو ته ستانه شول."

په دې ډول په ښار کې په یوه وخت کې دوه پاچایان ځای پرځای وو. یو نالوستی داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. یو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکرارۍ وې چې دوی یې رادمخه کړې وو، خو داړه مار په یرغلیز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستی هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سرار محمد عثمان او نور "خاینو وزیرانو او د هغوی غوړه مالو ملګرو" هغه د حبیب الله په اړه له خپلو نظریو نه خبر کړ. "دوی په دغه کار سره هغه وویراوه او د تخت له دفاع نه یې د هغه اراده ولړزوله" که یې لرله.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱۶مه په داسې حال کې

چې د کوهدامنیو او امان الله د پلویانو ترمېنځ نښتې لا هم روانې وې او اتیا بهسودي هزاره ګانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځینو لویانو لکه د شورا سروال شیر احمد، د پوهنې وزیر فیض محمد، د سوداګرۍ پخوانی وزیر عبدالهادي، د مالیاتو وزیر میر هاشم، د امیر عبدالرحمن زامنو (سرداررر امین الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو یو شمېر مرستیالانو او د دولتي ځانګو سروالانو د حبیب الله تابعیت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالا ته لاړل او حبیب الله ته یې بیعت وکړ. نښتې غلې شوې. د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او یو څو وزیرانو کوښښ وکړ، چې عنایت الله وهڅوي، چې واکمني پرېږدي او اړګ خوشې کړي. عنایت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبیب الله د شور بازار حضرت له یوه فرمان سره عنایت الله ته واستاوه، چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت و. عنایت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷مه له درېیو ورځو تش په نامه پاچایي نه وروسته حبیب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

"زما ورور حبیب الله ټولو ته څرګنده ده، چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړینې نه وروسته مې هېڅکله د تخت د کټلو لپاره هیله نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه یوازې د لویانو په ټینګار ومنم، چې هغوی په تخت باندې زما

کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پياوړي توب سره تړلې وګڼه، خو اوس چې زه وينم د مسلمانانو وينې تويېږي پرېکړه مې وکړه، چې د افغان امارت لپاره له خپلې دعوا نه تېر شم او د نورو صاف زړو مسلمانانو په شان تاسو ته خپل بيعت درکړم. نن ورځ په ارګ کې له ما سره لاندې مسلمانانو ژمنه کړې ده." په دغې ليکنې کې د شلو حکومتي کسانو نومونه دي، چې په هغو کې د محمد ولي او عبدالعزيز نومونه هم شته. عنايت الله د ليك په دوام حبيب الله ته خپل بيعت په لاندې شرطونو سره ورکوي:

"لومړی دا چې ماته، زما کورنۍ ته او زما پراخې شوې کورنۍ ته او د پورته نوموړو کسانو او د ارګ ټولو افسرانو او عسکرو ته دې حتماً د خوندي توب ضمانت وي."

"دوهمه دا چې زه او زما کورنۍ يا کندهار يا باندې ته تلونکي يو. غواړم کندهار ته د تګ لپاره بايد يوه الوتکه زما په خدمت کې وي."

"درېيمه دا چې زه غواړم محمد ولي خان، عبدالعزيز خان او احمد علي خان ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنيو سره د باندې ولاړ شي."

"څلورمه دا چې له نن نه د يوې مياشتې په بهير کې هر هغه لوړ رتبه مامور ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنيو سره دباندې ولاړ شي."

" پنځمه دا چې تر هغو چې زما لپاره الوتکه راځي، زه په ارګ کې اوسم."(١١٤)

د جنورۍ په اتلسمه د جمعې په ورځ د حبيب الله په غوښتنه دوه برتانوي الوتکې د کابل په هوايي ډګر کې ښکته شوې. په هغو کې د درېيو ورځو پاچا، د هغه کورنۍ، دوه خپلوان يې، د حرب له پخواني وزير عبدالعزيز او احمد علي خان سره د پېښور په لور ولاړل. دوی بيا له هغه ځايه په ريل کې چمن ته او له چمن نه په موټرو کې په کندهار کې له امان الله سره يوځای شول.

په دې ډول د ضيايي کورنۍ چې نيمه پېړۍ دمخه د امير عبدالرحمن په کوښښ سره واکمنۍ ته رسېدلې وه، له واك نه ولوېدله او واکمنۍ په معاصر افغانستان کې د يوه کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله. چې ځان يې امير حبيب الله د دين خادم په نامه ياد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنايت الله په رسېدلو سره بيرته په غورځنګ شو، په دغه نيت چې له لاسه تللې واکمني بېرته خپله کړي، لکه چې امير شېرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله دمخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاسه تللې پاچايي بېرته ګټلې وه، خو امان الله د امير شېر علي پرخلاف په خپلو کوښښونو کې بريالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د ليکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي

په توګه تر غزني پورې د امان الله مارش په دقیق او اوږد ډول لیکلی ددغه مارش لنډیز وړاندې کوم.

امان الله په کندهار کې په یوې سترې غونډې کې بیا د پاچا په توګه وپېژندل شو، خو هلته یې نوی حکومت جوړ کړ او هرې خوا ته یې فرمانونه واستول او خلك یې د حبیب الله پرزولو ته وبلل. د حرب وزیر عبدالعزیز او عبدالاحد مایار په کوښښونو سره امان الله وکولی شول د مارچ په میاشت کې له لږو ډېر څلور زره قومي خلکو او پنځه سوه منظم پوځ سره د کابل په نیت روان شي. ددغه مارش په برابر کې په قلات او مقر کې د سقاویانو له خوا مقاومت وشو. په مقر کې حتی د محمد اکرم په نامه یوه محمدزي غونډ مشر هم د سقاو زوی په پلوی نابریالی مقاومت وکړ. سره له دې هم مارش تر غزني پورې بې له غټ مقاومت نه ورسېد. په مقر کې جاغوري هزاره ګان او وروسته د بهسودو، مالستان، جاغوري او نورو ځایونو نه څه باندې شپږ زره هزاره مېړونه د ملاتړ په توګه د پاچا امان الله کامپ ته ورسېدل، خو د دوی راتګ د غلزیو خېلونه لکه اندړ، سلیمان خېل او تره کي لا وپارول او د غزني سقاوي حاکم محمد کریم په دغو قومونو کې د ګرزېدلو په وخت کې دغسې تبلیغ کاوه، چې که " امان الله په رښتیا کافر نه وای، هزاره ګان به یې چې د دوی پخواني دښمنان دي، نه وای غوښتي او د دوی شته والي یوازې دغه مانا لري، چې

هغــه د غېــر افغانــانو لــه خــوا د افغانــانو ځپــل دي. ددغــې ږنــدورې اغېــزه سملاســي وه. پــه داســې حــال کــې چــې دمخــه يــوازې شــل پــه ســلو کــې د امــان الله مخــالف وو، اوس يــې ټــول مخالف شول."(۱۱۵)

پــه داســې حــال کــې چــې د ســقاوي پــوځ او ســپاه ســالار پــردل خــان دننــه د غزنــي پــه ښــار کــې وو، امــان الله پــه ښــار بانــدې د يرغــل حکــم وکــړ او هــزاره ګــان يــې شــاته د ســاتنې لپــاره وګمــارل. وروســته دوی هــم د پاچــا امــان الله پــه حکــم پــه ښــار يرغــل يــوور. لــه مقــابلې خــوا ســليمان خېلــو، انــدړو، تــره کــو، دوتنيــو او تاجکــانو پــه غزنــي کــې د پاچــا پــه پــوځ حملــې پيــل کــړې. د ښتــو پــه پيــل کــې بــرى د پاچــا د پــوځ پــه ګټــه و، خــو ښتــې پســې اوږدې شــوې او يــو شــمېر کنــدهاري او هراتــي عســکر وتښتېــدل او هــزاره مېړونــو اغېــزمن کــار ونــه کــړای شو.

د پاچــا پيســې او وســلې هــم مــخ پــه خلاصــېدو وې او عســکرو تــه خــواړه رســول او تنخــواه ورکــول هــم ســخت شــوي وو. پــه دغــو ټولــو ســربېره د غزنــي د شــاوخوا لــه زېــږو ســيمو ســره د پــوځ نااشــنايي ګرانــه تمامېــده. ددې ټولــو نتيجــه دا شــوه چــې پاچــا امــان الله معنويــات بــايلي. "امــان الله هــم عصــبي او پــه وېــره کــې شــو. خپــل دوه مشــاوران محمــد يعقــوب [د دربــار وزيــر] او محمــد حســن جــان [د پاچــا اوښــی] يــې وغوښتــل او لــه هغــوی ســره پــه پټــه جرګــه شــو. هغــه تــه د هغــو مصــلحت دا و

چې له غزني نه په منظم ډول په شا شي او افغانستان پرېږدي. دوی د خپل مصلحت په ملاتړ وویل چې ټول افغان ملت په ښکاره ډول د هغه پر ضد شوی دی. دوی د شپې له خوا د کندهاریو او د هراتیو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دلیل یې راوړ چې څنګه چې دغو ناپوهو احمقانو دستاسې اعلحضرت د لسو کالونو خدمت درناوی ونه کړ تاسې باید افغانستان پرېږدئ او که تاسې اعلحضرت (بیا) پاچا شئ څه ګټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره ګډه وډه ده او شتمني یې هم ضایع شوې ده."

له هغه وروسته پاچا کندهاري خانان، بېرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرګه کړل او د خپل تللو تجویز یې ور وړاندې کړ. "د کندهاریو معنویات دومره ضعیف شوي وو چې هغو ټولو رضایت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او وې ویل، چې وردګو له سقاویانو نه ډېر مهمات ترلاسه کړي. هغه وړاندیز وکړ، چې څه وخت چې پوځ په وردګو کې وي د هغوی ټول لګښت به ورکړي او دا چې د وردګو له لارې دې په کابل باندې یرغل وشي. عبدالاحد هغه یوازینی کس و چې د پاچا له وتلو سره یې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو."(۱۱۶)

پاچا امان الله بیا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر ورکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاویان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبیب الله لپاره د عبدالرحیم

کوهستاني لـه خـوا ونیـول شـو. امـان الله د مـی پـه میاشـت کـې لـه کنـدهار نـه د چمـن پـه لار هندوسـتان تـه او لـه هغـه ځایـه د ایټالیې مرکـز روم تـه لاړ او هلتـه یـې پاتې عمر تېر کړ. پـه کـال ۱۹۶۱ کـې د اویـا کلونـو پـه مـنګ مـړ شـو او مـړی یـې د هغـه د وصیت لـه مخـې افغانسـتان تـه راوړل شـو او پـه جـلال آبـاد کـې د خپل پلار د قبر ترڅنګه خاورو ته وسپارل شو.

اوس ددې وخـت رسـېدلی، چـې پـه پاچـا امـان الله او د هغـه په واکمنۍ باندې بحث وکړم او لیکنه پای ته ورسوم.

***

پایلیک

پـه معاصـر افغانسـتان کـې پاچـا امـان الله یـوازینی واکمـن دی، چـې د عمومـو پـه فشـار سـره لـه وطـن نـه د تـل لپـاره ووت، ټول سـمونونه یـې پـه ټپـه ودرول شـول، اساسـي قـانون یـې لغـو شـو او ټـول دولتـي نظـام یـې نسـکور شـو او د نـاکرارۍ یـوه نوې دوره پیـل شـوه. ټولنـه پـه دغـو ټولـو پېښـو سـره پـه ژور ډول زیانمنـه شـوه او افغانسـتان د تمـدن لـه کـاروان نـه کلونـه وروسـته ولوېد. دا پـه واقـع کـې یـوه ملـي غمېزه وه. پوښتنـه دا ده چـې ولـې دغسـې وشـول او کومـو کسـانو او ډلـو ددغـې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟

دا بـه سـادګي وي چـې وویـل شـي لکـه چـې کلـه کلـه اورېدل کېږي چـې دا ټـول پـه خپلـه د امـان الله لـه املـه وو. کـه داسـې وای د هغـه پـه وتلـو سـره بـه ارامـي او نورمـال ژونـد یقینـي

شوي او سمونونه به يې په راتلونکي کې له سره نيول شوي نه واى.

په دې کې شك نه شته چې د پاچا ځينې سمونونه بېځايه وو، خو ډېر يې په تېره د پوهنې او صناعتي کولو سمونونه، بنستيز او ضروري وو. دومره وو چې ټول يې په ګړندي توګه او په زور او ځينې يې لا په ننداره ييز ډول پلي کېدل. په اصل کې ټولو سمونونو لږ يا ډېر د ټولنې نفوذناکې ډلې اغېزمنې کولې لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملايان، قاضيان، روحاني پيران او محمد زي سرداران. دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د سمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښت سره د پوهنې او روغتيايي اسانتياوو د برابرولو، د دفتري ادارو د زياتولو، د سفارتونو په چلولو، د نويو ماموراتو او د باندنيو متخصصانو د استخدام، د نويو ودانيو د جوړولو او نظامي وسلو د پېرودلو له امله حکومتي لګښتونه دومره ډېر شوي وو، چې په دولتي عايدونو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګرېزانو هغه پيسې هم درولې وې، چې افغانستان ته يې په اصل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه وروسته ورکولې.

په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شو، چې د مځکو ماليات څو وارې ډېر کړي، د ډلو او کسانو عنعنوي مادي

امتيازونه کټ کړي او افسران وهڅوي، چې له خپلو څو مياشتو معاش نه حکومت ته د بسپنې ورکولو په نامه تېر شي. دا ټول په داسې حال کې چې د ملکي مامورانو او نظامي افسرانو معاشونو په اصل کې د هغو د کورنيو لګښتونو پوره کولی نه شول. نو نظامي افسرانو د عسکرو له جېرې او معاش او ملکي مامورانو له دولتي پروجو او خلکو نه ناوړې ګټې ترلاسه کولې. په افغانستان کې ددغو ډلو کسانو هر وخت ناوړې ګټې ترلاسه کولې، خو په هغه وخت کې د ټولو ليکنو له مخې له هغو نه نارضايت عام و، نر دا به بېځايه نه وي چې وويل شي چې په دغو دليلونو او داسې هم په ځينو پارونکو سمونونو سره د پوهنې له منسوبانو او له ويښو ښځو نه پرته د ټولنې نفوذمنې ډلې او هم ملکي او نظامي افسران لږ و ډېر ټول په بالقوه ډول ناراضي وو. البته په دوی کې هغوی په تېره مشروطه غوښتونکي چې په حکومتي چارو نوي ګمارل شوي وو او هغو چې له خپلو رسمي مقامونو نه ناوړې ګټې ترلاسه کولې، له موجودې وضع څخه راضي وو خو په هغې ازادۍ فضا کې چې پاچا امان الله واقعي کړې وه، د شکايت غږونه لوړ او عام وو.

په افغانستان کې چې هر وخت له اوږدې خپه کوونکې دررې نه وروسته ازادي واقعي شوې، شکايتونه عام شوي او حتی بې مسئوليته غږونه پورته شوي دي، خو نارضايت

کـه عـام هـم وي، د دولتـي نظـام د نسـکورېدلو سـبب کېـدلی نـه شـي، دومـره چـې د هغـه چلـوونکي پـه تېـره د سـر چلـوونکي يـې پـه ترکيـب کـې سـره همغـاړي، پـهٔ موخـه کـې سـره يومـوټي او پـه هـوډ کـې ټينـګ او پـه نيـاو بانـدې ولاړ وي. د پاچـا امـان الله د نظـام د سـرچلوونکي دغسـې نـه و او نظـامي قـوه يـې هـم ړنګـه وه.

داړه مـارو چـې کابـل تـر فشـار لانـدې ونيـوه او پاچـا امـان الله چـې کابـل پرېښـود پـه اصـل کـې لـه دې املـه و، چـې نظـامي پـوځ لـه کابـل نـه اغېزمنـه دفـاع ونکـړه، يـا يـې دفـاع کـولی نـه شـوه.

لکـــه چـــې دمخـــه مـــې ويلـــي، پاچـــا امـــان الله لـــه پـــوره خپلواکـۍ ګټلـو نـه وروسـته خپـل پـوځ د پـلار او نيکـه لـه پوځونـو نـه ډېـر وړو کـړی و، پـه دغـه خـام فکـر چـې افغانسـتان تـه لـه بانـدې نـه خطـر متوجـه نـه دی او اوس د قلـم وخـت دی نـه د تـورې. دا چـې د افغانسـتان پـوځ دده پـه وخـت کـې د لومـړي ځـل لپـاره د ۱۱ جنګـي الوتکـو پـه لرلـو سـره د فضـايي قـوې خاونـد شـوی و، شـايد د هغـه پـه دغـه فکـر بانـدې هـم اغېـزه لـرلې وي. پـه هغـو سـربېره حتـی دغـه کـم شـوی پـوځ هـم د محمـد ولـي پـه لاس هغـه وخـت چـې د حـرب وزيـر و، او وروسـته د شنوارو په ياغي توب سره نور هم ابتر شو.

د محمـد ولـي د رول پـه هکلـه چـې د جمهـوري غوښتونکـو د ډلـې د مشـر پـه توګـه يـې ځانلـه خاصـه اجنـدا لرلـه، منشـي

علي احمد ليکي چې:

"د حرب په وزارت کې د محمد ولي د ښي لاس سړی (د هغه مرستيال) حبيب الله و. محمد ولي په هغه باندې پوره ډاډه و. ورو ورو (د حرب د پخواني وزير محمد) نادر ټول اعتباري کسان په هغو سره عوض شول، چې دوی غوره کړي وو. د پوځ لګښدل د بودجې له لارې وشو او زړه‌مه شوې پيسې پوځ ته د ځيزونو په اخيستلو ولګېدلې. پيرودنې د فاسدو مامورانو له لارې وشوې، چې په نتيجه کې محمد ولي او حبيب الله دواړو خپل جبونه ډك کړل."

"ددې لپاره چې حکومت کمزوری کړل شي چې که څه وخت انقلاب پېښېږي، اساسي وه چې پوځ ناراضي شوی او ناتوان شوی وي، نو محمد ولي په دغه فکر عمل وکړ. ولايتي چونۍ ګانې په خپله د ولايت له کسانو نه په پچې سره جوړې شوې. دوی ته غله ګي کله کله پوره ورکول کېده. افسرانو هغه خپلوله او عسکرو ته يې هغومره ورکوله، چې ژوندي وي، نو په دې ډول يو عسکر چې وږی و، په دغسې حال کې نه و

چې خپلې کورنۍ ته نفقه پیدا کړي او په
نتیجه کې د هغه کورنۍ اړ کېدله چې
ګدايي وکړي."(۱۱۷)

دغه لړ شوی او ابتر شوی پوځ د شنوارو په یاغي کېدو سره نوره هم صدمه ولیدله. سره له دې هم د غبار په وینا د کابل له دفاع نه لږ څه دمخه "...تقریباً دوازده هزار عسکر غیر منظم و منظم در سرتاسر خط کوتل خیرخانه وغیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعی کاپیسا و پروان محتمل گردید."(۱۱۸) خو له هغو نه کار وانه خیستل شو، یا په اغېزمنه توګه کار وانه خیستل شو. داسې هم د غبار په وینا د پغمان او لوګر له رضاکارو نه کار وانه خیستل شو. د کابل او چاردهي په خلکو باندې د وسلو وېشل هم ګټه ونه کړه او هغه قومي ملېشاوې چې د شنوارو د ځپلو لپاره لا هم په کابل کې وې یا خورې شوې یا یې خپل ټوپکونه په حکومتي عسکرو تش کړل. د کابل په دفاع کې د فیض محمد په وینا "...یوازې د امیر سورو ساتونکو [پاچايي رسالې] او یو څه نورو عسکرو د زړه جنګ وکړ، نور پوځ د بغاوت په حال کې و."(۱۱۹) غبار لاوایي، چې "...اختلال دستگاه اداره... بجایی رسید که دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد و وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس."(۱۲۰) خو غبار په عین حال کې په ارګ کې د دوو زرو

عسکرو لـه شـته والـي نـه هـم غږېږي.(١٢١) فـيض محمـد د داړه مـارو دغـه لاس بـرى عمـومي نارضـايت او د حکـومتي مـامورانو او حضـرتانو پـه رول کـې ويني، پـه داسـې حـال کـې چې غبـار يـې پـه "... فقـدان مرکـز عـالى سـوق و اداره باسبوتاژ دستهاى مخفى در داخل دستگاه دولت."(١٢٢) کې ويني.

پـه عمـومي نارضـايت بانـدې مـې کـافي بحـث کـړى. اوس بـه د لـوړې اغېـزمنې قوماندانـۍ پـه نشـتوالي او سـبوتاژ او پـه حکـومتي لـوړو کسـانو او ملايـانو او حضـرتانو بانـدې وغږېـږم، چـې د نظـام پـه نسـکورولو کـې يـې پـه ډېـر حسـاس وخت کې ټاکونکى رول ولوباوه.

پـه حکـومتي لـوړو کسـانو کـې پـه خپلـه پاچـا د ټولـو پـه سـر کـې و، چـې د يـوه "انقلابـي" مصـلح پـه توګـه يـې غوښـتل د ټولنې ځيـنې اړيکـې پـه خپـل فکـر سـم او دولتـي نظـام عصـري کـړي او ولـس د عصـري مـدنيت او د پـرمختګ پـه کـرښې باندې روان کړي.

پاچـا امـان الله د نـورو مصـلحانو پـه شـان د خـپلې ټـولنې موجـود حـال تـه پـه انتقـادي سـترګه کتـل. پروګـرام يـې دا شـو چې ټولنـه او نظـام د نظامنـامو پـه ايسـتلو او د هغـو پـه پلـي کولـو سره اصـلاح کـړي. د ډاکټـر محمـد هاشـم کمـالي پـه نظـر 'د نظامنـامو سـمونونه چـې د پاچـا امـان الله پـه دورې کـې رايسـتل شـول، تـر يـوه حـده پـورې د نونسـمې پېـړۍ د ورو ستيو کلونـو د تـرکيې تنظيمـاتو لـه سـمونونو نـه متـاثر او

په ځينو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکيې له مشر، اتاترك سره تماس ټينګ کړ او ترکي مشاوران يې استخدام کړل، چې هغو د نظامنامو په ايستلو کې لوی رول ولوباوه."(۱۲۳) خو په داسې حال کې چې ترکيي تنظيمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنۍ په اوله درجه د نظام د پياوړي کېدو او وروستي د نظام او ټولنې د اصلاح کولو په هکله وو. د دواړو ترمنځ بل غټ توپير دا و چې تنظيمات له ۱۸۳۹ نه تر ۱۸۷۶ پورې په وار وار ايستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وايستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او اداري اصلاح په ماهيت کې يوه روانه پروسه ده يا بايد وي.

د پاچا د اوښي، محمد حسن له خولې نه ويل شوي، چې اتاترك امان الله ته وويل چې که قوي نظامي قوه ونه لري، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ، خو د خپلو پروګرامونو د پرمخ بيولو لپاره يې ډېر ترکي متخصصان استخدام کړل. ترکيه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقيقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې يو ملکي فرد و د اتاترك پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهميت قايل نه و، سره له دې چې د زېږو افغانانو او د يوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ورپه غاړه وه، نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه

د ټولنې مدني کولو او د سياسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی، چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازادۍ نه بهره من او له تبعيض او امتياز نه پاك وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابري ټينګ و چې په کندهار کې يې خلکو ته وويل چې "خودم ګاهی خوش ندارم که محض برای ابادی يك شهر غلجايی و درانی را بهم بياندازم و بلحاظ قوميت و شخصيت ملت عزيزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شديدی بين شان توليد کنم."([124])

د غلامۍ له کړۍ نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښې غټه موضوع وه. د هغه لور، هنديه په خپلې خاصې فارسي کې له ښاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وايي، چې "برای بابه جانم از چيزی که زياد تر سبب خوشحالی او شده... ازاد کردن غلامان بود. همان شب همان روزيکه دستور داده شد که غلامان ازاد هستند تمام ان شب اتشبازی شد... و اين همه برای بابه جانم يك يادګار عميق ماند. خودش خوش بود از اين کارش."([125]) پاچا امان الله د اغېزمنو ډلو او کسانو امتيازونه په دغه فکر له منځه يووړل، چې "خودم هيچ نوع امتياز و افتراقی در بين افغان های مملکت خود مناسب نمی بينم."([126]) دده په نظر د افغانستان هر تبعه افغان يانې يو حقوقي او سياسي واحد

و" "هر کسیکه در افغانستان سکونت دارد و از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صنعت و خدمتیکه میکند تماماً افغانان گفته میشوند."([127]) داسې هم نه وه، چې دده د برابرۍ مفکوره تش د کاغذ د مخ توري وي. لکه چې دمخه مې راوړي د غبار په وینا "روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرارداشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود."

د پاچا امان الله په څه لږ لس کلنې دورې کې هیڅ افغان د سیاسي نظر د څرګندولو له امله بندي شوی نه دی. دا چې په هغه وخت کې سیاسي ډلې له افراطي مفکورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ له برکته و. پاچا امان الله د یوه پاك زړي واکمن په توګه د جاسوسۍ له څانګې نه کار وانه خیست. ښځو ته د ځینو اساسي حقونو په منلو سره پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل مهم ګام پورته کړ. د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل اساسي ګام د پوهنې عام کول وو، چې د پاچا ددغه نظر له مخې واخیستل شو، چې "باید کوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگرچه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کسی باشد."([128]) ده له پوهې او پوهنې او فن سره دغومره علاقمنې لرله، چې په کال ۱۹۱۴ کې یې د محمود طرزي له ثریا نومي لور سره د خپل واده لګښت د یوه ښوونځي د جوړولو لپاره خاص کړ. د هغه

وخت یوه ځوان پاچا زوی ددغه عمل اهمیت له دېنه جوتېږي، چې حتی د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره ننداره یېز لګښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه لکه امیر شېر علي ته چې پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو لپاره ددغسې دموکرات یا لږ تر لږه تمثیلي نظام شته والی ضروري وي، چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړوي او دوی په اتفاق او مسئولیت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځینې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاق او نور یې جمهوري غوښتونکي وو. دوی ټولو په ځرګند ډول پاچا ته غوړه مالي کوله، خو ځینو یې په کلکه په پټه ورانی کاوه. دغه ټکی به زر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لویو جرګو له لارې د قانونونو ایستل او د سمونونو پاس کول وو. له لویو جرګو نه کار اخیستل ښیي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو یې نه کوله، خو د لویو جرګو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولی یا یې نه غوښتل خلك د هغه په لیکه کې ودروي. د پاچا غټه ماتی دا وه، چې هغو ته یې چې د زړه خدمت کاوه، په سخته کې ورسره ونه درېدل یا له هزاره ګانو نه پرته، ټول ورسره په ټینګه ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسې ولس نه وي، چې پاچا یې ورته هم په

قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومنـي، خو د هغه استازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وينا دقيقه وي د خوست د ياغي ګرۍ په وخت کې د لويې جرګې د وکيلانو له خوا "کلمه ازادي فردی منحصر بامور شخصی ګردید نه در امور سياسی و عقيده وی."

پاچا امان الله په شخصي لحاظ له افغان واکمنو نه څرګند توپير لاره. په افغان واکمنو کې يوازې ده په افغانستان کې يوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم دده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه، چې د چادري له قيد نه يې ځان ازاد کړ او ښځو او پوهنې ته يې خدمتونه وکړل. امان الله او دا د سراج الاخبار په اداره کې سره اشنا او بيا سره ملګري او مېړه او ښځه او پاچا او ملکه شول. د پاچايۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروستيو مياشتو کې د عاليې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته په نکاح کړه، ددې لپاره چې مخالفانو ته وښيي چې دی نور نو د نارينه لپاره يوازې د يوې ښځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سياسي و او دوام يې ونه کړ، خو امان الله په ايټاليې کې له يوې ايټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ايټاليې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچايۍ په وخت کې هم د يوه عادي افغان

- غونډې ژوند کاوه. د بازار په ګڼه ګوڼه کې به په بدلو جامو کې ګرزېده، د ډوډۍ اخیستلو لپاره به یې په تېل ماتېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رساوه، ددې لپاره چې د خلکو په حال ځان خبر کړي. داسې یې هم د قومي لویانو په مېنځ کې په حکومت او پاچا نیوکې کولې او له هغوسره به په ګډه د عرض کولو لپاره ارګ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالت کېدل او بیا به پاچا هغوی مېلمانه کول. خو ددې پرعکس هغه د امنیت ګډوډونکو په برابر کې هغسې بې رحم و لکه نیکه چې یې و. د هغو د له مېنځ نه وړلو لپاره به یې سم له لاسه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پایلې په نظر کې ونیسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه یې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سایکل په مهارت سره چلول، د ټوپك او توپنګچې په استعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د تینس لوبه یې کوله، پیانو یې وهله او یوی یې کوله. د هغه د یوه ستایوال په وینا "در سرای شاهي همیشه نمی نشیند. در فضاهای وسیع کار و ګردش میکند. بموتر هوا خوری تنها میرود."(۱۲۹)

امان الله د ژوند تر پایه پورې کارګر و. په ایتالیې کې یې نجاري او برقي ګري هم کوله. د هندې په وینا "اګر موتر خراب میشد ،لباس مستری را میپوشید، زیر موتر

میرفت و آن را درست میکرد." ددغسې په کار مین شخص لپاره له پاچایۍ قدرت نه لوېدل او بیا جلا وطن کېدل اسان نه وي. هندیه وایي چې پلار یې تر ۳۹ کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و، چې "دفعتاً بیکار شد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود." غازي امان الله هم د غازي محمد ایوب په شان شو چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملګرتوب نه په ایټالیې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانګړتیا مناقشه او مناظره کول وو، له امامانو او دیني عالمانو سره هم. هغوی ته به یې ویل چې خطبه باید د خلکو په ژبه وي، چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به یې شمله ییز لنګوټی په سر او توره په ملا خطبه ویله او په دغسې جوش او احساس سره به یې وعظ کاوه، چې اورېدونکي به ې په ژړا کول. په وګړو باندې یې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه، چې حتی څه وخت چې کابل د سقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو دده ضرورتیا کله کله د ماجرا غوښتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اسیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغسې سیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اسلامي کانفدرېشن غوښته چې د بري چانس یې نه و او د ختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې

کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سیمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو یې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعیت په کړو سره ثابت کړی و. ښې ښیي چې محمود طرزي او هغو ترکي پاشایانو دی منځنۍ اسیا ته هڅولی او د هغه پرعکس د سردار نصرالله مړینې دی له دغو ښتنو نه لیرې کړی وي. هرڅه چې وو، پاچا امان الله په دواړو کې ناکام پاتې شو.

د پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړتیا، چې نابریالی یې کړ دا و، چې دی ډېر ایډیاپال (Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند پېښو نه یې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د یوه واکمن لپاره هغه هم د افغان تینګې سنتي ټولنې واکمن لپاره حتمي ده، چې د خپلې ټولنې په ژوند پېښو او د خلکو په ارزښتونو او غوښتنو هغسې چې په واقع کې وي، پوه وي او د هغو په نظر کې نیولو سره سمونیزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او باډمنې نظامي قوې په لرلو سره یې په پلي کولو لاس پورې کړي. سره له دې هم ده غوښتل د ټولنې او حتی خلکو هغه نیمګړتیاوې سمې کړي، چې د هغه په فکر پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دغې لار کې یې ربړونه ګالل او مخالفتونه زغمل. دی په رښتیا یو نوښتګر او غیر عادي افغان واکمن و، خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ میاشتې سفر سره هغومره تحول وکړ، چې نور یې ممکن په

کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخوانی دموکرات او ولسي واکمن نه و. له ده نه یو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او ددغه فکر له مخې یې حکومت کول پیل کړل، چې یا تخت یا تابوت. د غبار په وینا "وقتیکه شاه برگشت آنمرد گذشته نبود او بسیار خودرای و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه یې که نمود بزودی افغانستان را مستعد یک انفلاق منفی نمود."(۱۳۰) منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرګندوي.

د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري، چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپايي مدنیت تر اغېزې لاندې تللی و، چې نور یې نو د کرښته افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري، چې مطلب یې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتیا هم د هغه، هغه فکر چې د کابل خلك دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپائیانو په شان شي، له هغه نه غیر بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په برابر کې د جنګ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه تر هغه تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په تولیز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په تناسب ډېر پاروونکي وو. داسې هم په لویه جرګه کې له ملایانو سره د پاچا چلند

زیرې او د یوه پاچا لپاره د ملت د استازو په برابر کې نامناسب و. بیا هم د پاچا ددغو تېروتنو او پاروونکي چلند سره سره فکر نه کېده، چې د داړه مارو یوه ډله به د افغانستان پاچایي نسکوره کړي.

د پاچایي په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو، په سر کې د محمد ولي، د شور بازار حضرت او نورو سملاسي رول ټاکونکی ثابت شو. لکه چې دمخه مې ویلي د جمهوري غوښتونکو دوو مخکښانو یانې غلام صدیق او محمد ولي د پروګرام له مخې په پټه د شنوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسولو سره بې امنیتي واقعي کړې او د کابل د نسکورېدلو لپاره ډګر هوار کړی و. دا دواړه هغه کسان وو، چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښې په نظام کې یې خپلولی نه شول، د دوی د نورو ملګرو نومونه مې دمخه راوړي. شجاع الدوله او د دربار وزیر محمد یعقوب هم د دوی په ډلې کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښتله، خو هغه د دوی په ډلې کې نه و. دوی ټولو د حکومتي لوړو کسانو په توګه په رسمي ډول حکومتي چارې پرمخ بېولې، خو په پټه یې د جمهوري نظام راوستلو په غرض ورانول کول. په دې ډول دوی سربېره پردې چې د دوه مخو په شان چلند او ژوند کاوه، په دې نپوهېدل چې که جمهوري نظام بریالی

کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټینګېدلی به نه شي. له دوی نه یو هم ددغسې ولسي اعتبار او قوت خاوند نه و، چې ولس به یې د مشر په توګه وپېژني او امنیت به ټینګ کړای شي، نو د حېرانۍ خبره نه ده چې د اړودوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول، چې هرې خوا ته وړل کېږي. د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت وړاندې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزی او یو څو نورو ملایانو د افغانستان د پاچايي لپاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.

په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله بې رښتینو ملګرو نه و. د هغو د سرکسان، نایب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزیر عبدالعزیز او محمود یاور وو، چې تر پایه پورې له هغه سره ټینګ ودرېدل، خو دوی سره یو موټی نه وو او په پېښو یې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټولیز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بدې اخېستلو او غرور ښوولو کې نوم ایستلی و. د منشي علي احمد په ژبه "د امان الله مامورانو د په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجیم بې اعتبار کړی و."(۱۳۱)

په افغانانو کې تراوسه هم اورېدل کېږي، چې د پاچا

امـان الله نظـام د انګرېزانـو پـه توطیـو سـره نسـکور شـوی. منشـي علـي احمـد پـه دې اړه وایـي، چـې "پـه خپلـه پـه افغانسـتان کـې هغـه علتونـه چـې د انقـلاب سـبب شـول، د افغـان مـامورانو او درباریـانو لـه خـوا د برتـانیې حکومـت توطیـو تـه منسـوب شـوي دي. کـه څـه هـم دغـه واقعیـت پـوره څرګنـد و، چـې د برتـانیې حکومـت پـه دغـه انقـلاب کـې لاس نـه درلـود، افغانـانو تـه دغسـې ویـل کېـدل، چـې دغـه پـاڅون د برتـانیې د حکومـت د معـاش خـورو ملایـانو لـه لارې شـوي دي، ددې لپـاره چـې د افغـان ملـت پـرمختګ شنډ شـي او ټول هغـه تجویزونـه کفـري وګڼل شـي، چـې ددغـه ملـت د پـرمختګ لپاره ګټور وو."(۱۳۲) غبار وایي چې:

"اینکــه ناکــامی مرحلــه دوم ریفــورم حکومــت امانیــه را بعضــاً تنهــا نتیجــه مخالفــت اقلیــت فیــودال و روحــانی و یــا توطیــه و مـداخلت یـك دولـت خـارجی میداننـد تماماً منطبق با حقیقت نیست."(۱۳۳)

ډاکټـر ادمـك چـې خپـل کتـاب یـې د برتـانیې او د هنـد د حکومـت د رسـمي پـاڼو او راپورونـو لـه مخـې لیکلـی داسـې کومـه لیکنـه نـه ده لیـدلې، چـې انګرېزانـو بـه د پاچـا امـان الله پـه نسـکورولو کـې لاس لرلـی وي. دی هـم وایـي چـې "د امـان الله بنسـټیزو سـمونونو بنسـټیز عکـس عمـل تولیـد کـړ." (۱۳۴) تراوسـه پـورې دغسـې لیکنـه لیـدلې شـوې نـه ده، چـې د هغـې

لـه مخـې بـه د پاچـا پـه نسـکورېدلو کـې د هنـد حکومـت لاس لرلی وي.

د برتـانوي هنـد حکومـت او د برتـانیې د حکومـت سیاسـت دا نـه و، چـې د امـان الله نظـام دې نسـکور شـي، هغـه هـم د داړه مـارانو لـه خـوا چـې پـه واك کېـدو سره بـه یـې افغانسـتان پـه حتمـي ډول او هندوسـتان پـه احتمـالي ډول نـاارام وي. کرنیـل ټـي. ای. لارنـس، چـې د عربسـتان لارنـس پـه نامـه یـاد شـوی او د لـوی جـنګ پـه بهیـر کـې یـې عربـان د عثمـانیې امپراتوري پـر ضـد پـه بـري سره لمسولي وو، هـم لـه هندوسـتان نـه وایسـتل شـو. دی د ۱۹۲۸ پـه مـی کـې یـانې هغـه وخـت، چـې امـان الله پـه سـفر بوخـت و، د میـران شـاه پـه نامـه پـه کراچـۍ او میـران شـاه کـې پـه هـوایي قـوې کـې خـدمت کـاوه، خـو د هنـد حکومـت هغـه پـه کابـل کـې د برتـانیې سـفیر همفریـز پـه ټینګـه غوښتنـه انګلسـتان تـه ولېـږه.(۱۳۵) لکـه چـې دمخـه مـې ویلـي د برتـانیې حکومـت لـه امـان الله سره مـنلې وه، چـې د هغـه حکومـت تـه بـه ډول ډول عصـري توپونـه او ټوپـك ورېـا ورکـوي. خـو پاچـا امـان الله پخـوا لـه دې چـې دغـه وسلې کابـل تـه ورسـېږي، پـه سمونونو بیـا پیـل وکـړ. البتـه پـه دې کـې شـك نـه شـته. چـې د افغانسـتان او د هنـد حکومـت اړیکـې د ختیځـو پښتنـو پـه سر کـړکېچن و او احتمـال لـري، چـې د هنـد د حکومـت سـرحدي مـامورانو بـه د خپلـو معـاش خـورو ملایـانو لـه لارې د پاچـا امـان الله او ملکـې ثریـا پـر ضـد

لمسونې کړې وي. که دغه لمسونې په رښتیا شوې وي، هغه به لمسونې وي، نه نظامي عمل. په هر حال په دې کې شك نه شته، چې مذهبي او روحاني ډلو په تېره حضرتانو د پاچا امان الله او د هغه د سمونونو پر ضد د اسلامي شرع په نامه بیخي ډېر تبلیغونه وکړل او وګړي یې د هغو پر ضد د کړو لپاره ولمسول.

د پاچا امان الله په وخت کې د افغانستان ملایان یو ځل بیا نفوذمن شوي وو، لکه د امیر عبدالرحمن له دورې نه دمخه چې وو. افغان ملایان پر افغانستان باندې د انګرېزانو له لومړي یرغل نه وروسته ډېر نفوذمن شول، نه یوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښان وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) یرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو "کاپرو" سره غزاګانو افغانان په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول ټینګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندویانو د لیکنو له مخې په ټولې اسیا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلك وو. د افغان ملایانو نفوذ د انغان_انګلیس د دوهم جنګ په تېره د میوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول نفوذمنو ملایانو او سیدانو ته هم د وظیفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هیله چې دوی به د دوی د رقیبانو او یاغیانو او باندنیو

يرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، نو هم له دې امله او هم دا چې ملا کېدل د ديني زده کړې په تصديق لرلو سره مقيد نه وو، چې بايد واى هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې يو څو ديني کتابونه يې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو. نالوستو وګړو ته دوی تول ملايان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و، خو امير عبدالرحمن د ملايانو قوت مات کړ، په اصل کې له دې امله چې ډېرو دده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کې د غازي محمد ايوب او په ۱۸۸۶ کې د غلزيو په پاڅون کې د ملا عبدالکريم خوا نيولې وه. وروستی د ملا مشک عالم اندړ زوی و. امير يوازې هغو ملايانو ته د مواجبو ورکول ومنل، چې د ملا خوسه په مشرۍ د يوه کميسيون له خوا په ديني چارو کې په ازموينې کې برياليی کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زياترو ملايانو پوهه سطحي وه، ډېر يې په ازموينې کې پاتې شول. امير دا هم ويل، چې "زما... هغه کسان نه خوښېږي، چې د دين په نامه په پاچايي سياست کې ګوتې وهي."

ملايان د پاچا امان الله تر وخته پورې بېرته په قوت شول، زياتره له دې امله چې د انګرېزانو په مقابل کې دوی د ختيځو پښتنو په غزاګانو کې برخه اخيستې وه. تر دغه وخته پورې د هندوستان د ديوبند مدرسې نه فارغ ملايان

هم افغانستان ته ننوتل. دغه مدرسه د نونسمې پېړۍ په وروستۍ نیمايي کې په کار لوېدلې وه. لکه چې دمخه مې ویلي و، پاچا امان الله لویې جرګې ته دغسې شواهد وړاندې کړي وو، چې د هغو له مخې په افغانستان کې دیوبندي ملایان د یوه باندني ځواك په لمسه (برتانوي هند) پارونې کولې. غبار هم په خپل کتاب کې د حبیب الله له قول نه وايي، چې هغه له پاړه چنار نه کوهدامن ته د تګ په لار کې په څو ځایونو کې د ملایانو له خوا د عمل لپاره هڅول شوی و. ملایان البته د پاچا په سمونونو سره پارېدلي وو. دوی له دېنه هم وېرېدل، چې پاچا امان الله به د ترکیې د نوي مشر اتاترك په شان وي، چې ملایان یې ځپلي او دولت یې سیکولر یا دنیايي کړی و. خو څنګه چې ملایان خواره واره وو او منظم قوت یې هم نه لاره او زیاترو یې د وګړو په سخاوت ژوند کاوه، د دولت په مقابل کې یې عمل نه شو کولی، نو دوی ډنډورې ګډولې، پاورنې کولې او په پاچا یې تور لګاوه، چې "کافر" شوی دی. سره له دې هم د دوی له خوا نظام ته خطر متوجه نه و. خطر هغه وخت ورته متوجه شو، چې محمد ولي او حضرتانو د عمل سړي یا ډله د نظام او پاچا پر ضد په حساس وخت کې ولمسوله.

د حضرتانو یا مجددیانو په نامه کسان د هندوستان له سرهند نه افغانستان ته راغلي. ددغې کورنۍ یو نومیالی، شیخ احمد مجدد الف ثاني، په دین او تصوف کې د ژور

فکـر خاونـد و. د هغـه لـه املـه مسـلمانانو ددغـې کورنـۍ درنـاوی کـاوه. دوی لـه دې ډډې نـه هـم نفوذنـاك شـول، چـې د نقشـبندي طريقـه يـې چلولـه. كـه څـه هـم سـني اسـلام او تصـرف سـره جـوړ نـه دي بيـا هـم د دوی درنـاوی كېـده، لـه دې املـه چـې دوی شـرع پـه فعـال ډول پاللـه او د خـپلې طـريقې پـه حكـم يـې كـوښښ كـاوه، چـې د ټـولنې سـروال پـه مسـلماني او د اسـلام پـه تطبيـق كـې ټيـنګ وي. د نقشـبندي طريقـه پـه دې ډول سياسـي ده، پـه داسـې حـال كـې چـې د صـوفي ګـرۍ نـورې طـريقې سياسي نه دي.

د پاچـا امـان الله پـه وخـت كـې حضـرتان د زاړه ښـار پـه شـوربازار كـې اوسـيدل. لـه دې املـه دوی د شـوربازار پـه حضرتانو باندې هم يادېدل.

د حضـرتانو نوميـالي ورونـه درې تنـه وو پـه نومونـو د فضـل محمـد، فضـل عمـر او محمـد صـادق. لومړنيـو دوو يـې د خپلـواكي پـه جګـړه كـې د جنـرال محمـد نـادر او د هغـه د ورونـو پـه كامـپ كـې د جهـاد لپـاره تبليـغ كـاوه. فضـل عمـر مجـددي پـه زرملـه كـې پـه يـوې غونـډې كـې خلكـو تـه وويـل، چـې "پادشـاه افغانسـتان... عـزم مصـمم فرمـوده... ازادی نامـه افغانسـتان را بهـر فـداكاری كـه باشـد بهمكـاری ملـت مسـلمان و غيـور افغانسـتان از انګلـيس اسـتعمار جـو بدسـت دارد. اګـر شـهيد شـديم جنـت الفـردوس جـای مااسـت و اګـر زنـده و مجاهـد مانـديم باعـث سـعادت داريـن مـا اسـت...

استقلال خود را بفدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم." ([136])

پاچا امان الله بیا د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شمس المشایخ او نورالمشایخ په لقبونو وویارل، خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شو او پاچا د هغه په مړینې سره یو ټینګ ملاتړ له لاسه ورکړ او ورور یې نورالمشایخ فضل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سمونونو مخالف شو ان تر دې چې د خوست په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا ونیوله او بیا له افغانستان څخه ووت او په اسماعیل خان دېره کې دېره شو. له هغه وروسته ټولو حضرتانو نه یوازې د پاچا او د هغه د سمونونو مخالفت کاوه، بلکې له نورو مخالفانو سره یې د پاچا او د هغه د سمونونو پرضد دسیسې هم کولې.

پاچا امان الله لااروپا ته په سفر روان شوی نه و، چې په کابل کې محمد صادق مجددي له ځینو محمدزي سردارانو او ملایانو سره په توطیو لاس پورې کړ. د غبار په قول په کابل کې د حضرتانو امان الله ضد کړی ښه فعاله وه. دا هغه وخت و، چې بیا هم د هغه په وینا "در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفی و مخالف به فعالیت ضد دولت درامدند." ([137])

د ادمك په وینا:

"د ۱۹۲۷ په پای کې چې امان الله په

سـفر بوخـت و، فضـل رحـيم او ګـل اغـا [محمد صادق] له قومي کسانو او ملايانو سره په پټه خبرې کولې، چې پرمختګ غوښتونکي به څنګه له قدرت نه وغورزول شي. د سمت جنوبي او کندهار عالمانو د هندوستان په اسماعيل خان دېره کې غونډه وکړه او په هغې کې په دې وغږېدل، چې د عصري کوونکو پر ضد به څنګه عمل وشي. مقصد دا نه و، چې پاچا له واکمنۍ نه ګوښه کړل شي، بلکې د ځوانو افغانانو پرضد کودتا وشي او پاچا امان الله په ستنېدو سره له يوه شوي عمل سره مخامخ شي. ساتنپالو پرېکړه وکړه چې په وروستي ګام کې دې پاچا ګوښه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي."(۱۳۸)

خو د عمل ګام په کابل کې د محمد صادق مجددي په تحريك واخيستل شو. ښاغلی فضل غني مجددي په خپل اثر کې ددغه ټکي په هکله وايي، چې "علمای افغانستان برای توحيد صف در منزل حضرت صاحب در شور بازار اجتماعات نمودند."(۱۳۹) منشي علي احمد دده د "علمای افغانستان" د ناڅرګندې افادې په تشخيص کې وايي، چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په پټه

وغوښتل، چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له اسلامي شرع سره موافق وښيي. هغه ښننه وغوښتله. هغه ته بيا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه يې تصديق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:"هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه داسې وګڼله، چې که عبدالرحمن دامان الله د کرکې قرباني شو دده پاى به هم دهغه په شان وي او بيا دوى پرېکړه وکړه، چې جنوبي ته وتښتي او له هغه ځايه له حضرت شېراغا سره په هند کې يوځاى شي."(۱۴۰)

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوى له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځايو کې د عزيز خان ځاځي په کلي کې واړول او بيا خوست ته لاړل. دوى هلته خلکو ته وويل چې "پروګرام شاه مخالف شريعت و بضرر ملت افغان است. ما اينجا امديم تا باتفاق مردم پاکتيا پيشنهادات خود را به شاه بفرستيم و مانع خرابى افغانستان ګرديم."(۱۴۱) له احمدزيو نه پرته د پکتيا هېڅ قوم د دوى وړانديز ونه مانه. د جنوبي عسکري قوماندان عبدالغني سرخابي هم له هغوى سره سر ونه خوځاوه، خو تولر ورته ډاډ ورکړ، چې حکومت ته به يې په لاس ورنکړي او که غواړي روغ رمټ به يې هندوستان ته ورسوي.

دوى د قاضي عبدالرحمن د وړانديز په برابر کې حکومت ته د تسليمېدو فيصله وکړه. د هغه وړانديز دا و

چې "پیش روی ما دو راه بیشتر نیست. یا فرار بهند [که] در انصورت حکومت انگلیس مارا با عزاز خواهد پذیرفت ولی برای، که مسلمان و افغانیم مرگ بهتر از این اعزاز اجنبی است. راه دوم تسلیم شدن بحکومت افغانستان و دست از جان برداشتن است. ایا رفقا چه میگویند؟ همه گفتند، شق دوم را ولو بفدا کردن جان ما باشد ترجیح میدهیم."(۱۴۲) هغه و، چې دوی ټول محلي حکومت ته تسلیم شول، چې بیا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر یوه سره بېل بېل وکتل او بیا یې د محاکمې لپاره د حرب وزارت د حرب دیوان ته وسپارل، چې د همدغه مقصد لپاره د حرب وزیر عبدالعزیز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کندك مشر سید شریف، کندك مشر عبدالله نه جوړ شوی و. دیوان په ترتیب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزیز، محمود سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه یوه میاشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزیز او کندك مشر سید شریف اعدام غوښته او نور د اعدام مخالف وو. سره له دې هم د غبار په وینا دغه دیوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا هغه لاسلیك کړ. محکوم شوي وروسته په سیاه سنگ کې اعدام شول، له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته، چې

پاچـا هغـوى د شـمس المشـايخ د خـدمتونو پـه درنـاوي لـه اعدام نه معاف كړل او په بندي كولو يې بسنه وكړه.(١٤٣)

داسې ښكـاري چې د پاچـا پـه كامپ كې چـا د قاضـيانو د اعـدام پـه پـايلو بانـدې سم سوچ نـه و كـړى. دوى پـردې بانـدې هـم فكـر كـړى نـه و، چـې افغانـان پـه ټوليز ډول لـه ظلـم نـه بـده وړي او لـه مظلومـانو سـره خواخـوږي كـوي، هغـه هـم هغسـې مظلومـان چـې قاضـيان وي. د اعـدام د پلويـانو دليـل بـه دا و، چـې د حكومـت مخالفـان عبـرت واخلـي او ټولـو تـه ثابتـه وي، چـې حكومـت پيـاوړى او پـه وضـع حـاكم دى، خـو د اعـدام پـايلې د هغـه پـرعكس شـوې. غټـه خبـره دا ده چـې قاضـيانو او مجـدديانو پـه خپلـه ځانونـه حكومـت تـه تسـليم كـړي وو بـې لـه دې چـې د حكومـت پـر ضـد يـې عمـل كـړى وي. دوى پـه راتلـونكې كـې هـم امنيـت تـه خطـر كېـدلى نـه شـو. هـو، دوى د حكـومتې ضـد عمـل نيـت درلـود، خـو عمـل يـې ونـه كـړ يـا يـې عمـل نـه شـو كـولى. څنگـه چـې دغـه موضـوع پـه اصـل كـې سياسـي وه، سياسـي مصـلحت دا و چـې دوى يـوازې پـه بنـدى كېـدلو سـره بـې اثـره شـوي او پـه دې ډول د اعـدام د نـاوړو پـايلو مخـه نيـولى شـوې واى، خـو پـه اعـدام سـره دوى پيـاوړي شـول او پـه خپـل مقصـد ورسـېدل. د هغـو پـه اعـدام سـره خلـك وپارېـدل او هغـه د شـنوارو او د كوهـدامن داړه مـارو د بغـاوت لپـاره لومـړى گـام شـو. د ښـاغلي مجـددي پـه وينـا حتـى "بعضـى از وزرا و بزرگـان دولـت موقـف امـان الله خـان را تائيـد

نکردند مثل محمود طرزی و عبدالهادی خان داوي وزیر تجارت و عبدالرحمن لودي همه استعفی خود را تقدیم پادشاه کردند."([144]) ځینې وزیران به د قاضیانو په اعدام سره ناراضي شوي وي، خو ددغې موضوع په سر هېڅ وزیر ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و یا گوښه کېدو ته اړ شوی و.

له اعدامونو نه وروسته

"... د امان الله پر ضد گوند د ملایانو په مېنځ کې په ازادۍ سره تبلیغ کاوه، چې امان الله عزم کړی د مصطفی کمال په مشوره ملایان یا ووژني یا یې له ملك نه وباسي، ددې لپاره چې د پرمختګ د لارې خنډونه له مېنځ نه یوړل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پیل کړی. دغه تبلیغ هغسې اثر وکړ، چې هیله یې کېدله. ملایان چې پوره نارام شوي وو، په امان الله باندې یې د کافر ټاپه ولګوله. دوی د مخ لوځې پرضد هم تبلیغ کاوه او خلکو ته یې ویل، چې د دوی ښځې به هم ژر مخ لوڅې شي او ټولې لوڼې به یې ترکیې ته واستولې شي. ولس د امان اله پرضد شو."([145])

یو شمېر دیني عالمان له افغانستان نه ووتل او په دېره اسماعیل خان کې له نورالمشایخ سره دېره شول. نورالمشایخ سلیمان خېل د امان الله پر ضد وتورول. حضرتانو په سلیمان خېلو کې مریدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مې کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شا کېدلو کې غټه ونډه واخیسته.

لکه چې دمخه مې شرح ورکړې، په کابل کې محمد صادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبیب الله ته د کابل د نیولو لپاره لار خلاصه کړې وه، پاچا امان الله په کابل باندې د حبیب الله له اول یرغل نه وروسته محمد صادق مجددي او وراره یې معصوم مجددي له بند نه خوشې کړل، په دې هیله چې هغوی به د ارامۍ په ټینګولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډې مودې کې سختۍ ګاللې وې، پرېکړه کړې وه چې نه یوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د هغه د کورنۍ واکمنۍ د پای ته رسولو لپاره کار وکړي. هغو ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله، چې پاچا عنایت الله دغه محمد صادق مجددي د یوه هیات په سروالۍ حبیب الله او سید حسین ته د جنګ بس کولو او د خپل واکمنۍ منلو لپاره واستاوه، خو هغوی د خپل ماموریت پرعکس په خپله حبیب الله د پاچایۍ کولو لپاره په دغو کلمو سره وهڅاوه :"ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږي. که

عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه عمل به د شریعت پر اساس ناجایز وي."

حقیقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شرع له مخې هغه څوك د اسلامي ټولنې یا امې د سروالي کېدو وړ وي، چې د ښو صفتونو خاوند وي لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبیب الله غل او داړه مار و، د دین او وطن ساتندویان او بې ګناه ملکي افغانان یې وژل. په هغو سربېره لکه چې غبار په حقه وایي :"شخص حبیب الله طبعاً از اداره یك کشور نی بلکه از اداره حسابی یك قریه هم عاجز بود."(۱۴۶) حبیب الله یوازې د خپلو یو څو تنو داړه مارو ملګرو له خوا امیر یا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د استازو له خوا. دی ددغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و چې په ناکرار ملك کې امنیت او نظم ټینګ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعیت خپل نه کړای شو، نو محمد صادق او ملګرو یې پاچاېي ته د حبیب الله په هځولو سره د امنیت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه پرخلاف دوی د داخلي جنګ، افغان وژنې، ملك ورانونې ددغسې نوې دورې لپاره لار خلاصه کړه، چې نهه میاشتې اوږده شوه.

دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري یې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د

افغــان ځوانــانو مخــالف وو. دوی پــه دې ډول پــه وطــن کــې د بــدلون غوښتونکــو او ســاتنپالو تــرمېنځ د جګــړې یــوه نــوې دوره پیـل کـړه او د هغـو ملایـانو خـوا ونیولـه، چـې پـه هـر هغـه چا باندې یې د کفر ټاپـه لګوله، چې د اسلام پـه اړه یې نظر د دوی لـه نظـر سـره مخـالف وو. د پاچـا امـان الله سـمونونو چـې پـارونې وکـړې لـه دې املـه نـه و، چـې هغـه د اسـلام مخـالف و، هغــه د هغــو د فکــر مخــالف و چــې د اجتمــاعي دودونــو او اسلامي شرع تـرمېنځ یي تـوپیر نـه شـو کـولی، نـو مخالفـانو پـه تېـره مـذهبي مخالفـانو پـه ډېـر پـراخ ډول ډنـډورې ګـډولې او تبلیغونــه کــول، چــې ســمونونه د اســلام مخــالف دی او امــان الله "کافر" شوی دی.

کـه اجتمـاعي، سیاسـي، اقتصـادي او پـه ټـولیز ډول ژونـد چارې لـه دې املـه، چـې هغـه د بـدلون پـه حـال کـې وي او دینـي عقیـده، چـې هغسـې نـه ده، سـره پـه څرګنـد ډول بـیلې وای، دغسـې ژونـد چـارو تـه بـه بـس د ژونـد عـادي موضـوع ګانوپـه توګـه کتـل کېدلای. پـه دغـه حـال کـې بـه د سمون مخالفـانو نـه شـوای کـولی چـې ادعـا وکـړي، هغـه د دیـن مخـالفې دي. د هغـه پـرعکس هغـوی بـه کـوښښ کـاوه، چـې پـه سـمونونو کـې سـمون وکـړي او هغـه ترېنـه غـوره کـړي، چـې د ټولـو لپـاره د منلــو وړ او د خلکــو لپــاره ګټــور وي، خــو امــان الله ضـــد ملایـانو پـه عمـل کـې وښودلـه، چـې هغـوی چـې د تېـنګې عقیـدې خاونـدان وو، یـوازې خپـل فکـر غوښتـه او د جـوړې،

زغم او سم کولو په فکر کې نه وو، خو دوی ژوند چارو ته د پښتو په سترګه کتل، نه د موجود واقعیت په سترګه.

که ژوند چارو ته د دیني عقیدې له چوکاټ نه دباندې کتل کېدلای، هغه به د ژوند عادي چارو په توګه ګڼل کېدلای او د فکري زغم او جر او بحث په رڼا کې به هغه غوره کېدل، چې د ټولو یا اکثرو لپاره د منلو وړ او د ژوند لپاره ګټور وای. په دغه حال کې به حتی مخالفانو هم هغسې شدت نه ښوده، لکه چې د پاچا امان الله د سمونونو پر مخالفت یې وښوده.

په دغسې شدید مخالفت سره و، چې د پاچا امان الله ټول سمونونه له یوه سره رد او په ټپه ودرول شول. په دغه رد سره د پاچا امان الله څرګندو او پټو مخالفانو د شلمې پېړۍ افغانستان په منځنیو پېړیو کې ننوېست او هغسې پاچا یې هم له وطن نه وتلو ته اړ کړ، چې افغانانو ته یې د پوره خپلواکي تلپاتې ویاړ ګټلی و او ددغه فکر له مخې یې حکومت کاوه، چې:

"از خدمت بوطن بالاتر، عشقی ندارم."

پای

یادښتونه او لمن لیکونه:

۱. عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹/۱۳۷۷، دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوگرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرح نه دی، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثر ونه دي، چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲. منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانيې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳. لیکونکی د غزني مومند، او د امان الله د دربار منشي او د معلوماتو خاوند و. دده د امان الله د د دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انګرېز په انګرېزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده. په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې دقیق معلومات شته، چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکتر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم، چې ددغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه رااستولې ده.

۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۹۶۷/۱۳۴۶، کابل، ۷۵۳.

۴. لودویګ ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمايي پورې د افغانستان باندني اړیکي، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانیې، برتانوي ضد حکومت او د جرمني په ناخپرو شویو داسې پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵. ادمک، ۷۷.

۶. وارتن ګریګورین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د ستېفورډ پوهنتون، ۱۹۶۸، ۲۲۹.

۷. عبدالعلي ارغنداوی، د برتانیې امپیریلزم او د خپلواکۍ لپاره د افغانستان مبارزه ۱۹۱۴_۱۹۲۱، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ۱۹۸۹، نوي ډهلي، ۱۷۴_۱۸۱. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشیفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

۸. ارغنداوی، ۱۹۷

۹. ارغنداوی، ۱۹۱

۱۰. عزیز الدین وکیلي فوفلزایی، نګاهی بتاریخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ۱۹۸۹/۱۳۶۸، ۷۹.

۱۱. ادمک، ۴۹

۱۲. ادمک، ۹۲

۱۳. ادمک، ۶۲_۶۶

۱۴. منشي علي احمد، ۹،۱۴

۱۵. ادمک، ۶۶

۱۶. ادمک، ۶۷

۱۷. ادمک، ۶۱

۱۸. ادمك، ۶۹
۱۹. ادمك، ۶۸
۲۰. ادمك، ۶۹
۲۱. ادمك، ۷۰
۲۲. ادمك، ۱۶۹
۲۳. پیټر هاپکرك، ختیځ ته اور اچول، په اسیا کې د لېنن د امپراتورۍ خوب، کوډن شابین الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۱۸۱_۸۳
۲۴. هاپکرك، ۱۶۰. ادمك، ۷۰
۲۵. منشي علي احمد، ۶
۲۶. ادمك، ۷۰
۲۷. منشي علي احمد، ۷. ادمکو ۷۱
۲۸. ادمك، ۷۱. علي احمد، ۷
۲۹. غبار، ۷۶۱
۳۰. ادمك، ۸۱
۳۱. فوفلزایی، ۱۱۹
۳۲. ادمك، ۱۳۳. غبار، ۸۱۳
۳۳. محمد علم فیض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها، اسلام آباد، ۱۹۸۹/۱۳۶۸، ۵۳. ادمك، ۸۱
۳۴. محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان واکمني، د ټکساس پوهنتو، ۱۹۷۹، ۳۵
۳۵. غبار، ۷۹۰
۳۶. غبار، ۷۹۵

۳۷. محمد حسن کاکړ، (۱۹۷۹)، ۷۳ _ ۹۱
۳۸. غبار، ۷۹۱
۳۹. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۱۵۳ _ ۱۵۵
۴۰. محمد حسن کاکړ، د دننيو سياسي انکشافونو مطالعه، ۸۸ _ ۱۸۹۶، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۳۷، ۱۹۷۱.
۴۱. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۲۴
۴۲. فيض زاد، ۶۶_۶۸
۴۳. غبار، ۷۹۴
۴۴. امان الله خان غازي، حاکميت قانون در افغانستان، مقدمه، تصحيح و تعليقات از حبيب الله رفيع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۱۸۷
۴۵. حاکميت قانون، ۱۸۹
۴۶. حاکميت قانون، ۱۸۸
۴۷. حاکميت قانون، ۱۴۶
۴۸. غبار، ۷۹۲
۴۹. ادمك، ۸۶
۵۰. غبار، ۸۰۲
۵۱. علي احمد، ۹
۵۲. غبار، ۸۱۴
۵۳. غبار، ۷۹۷
۵۴. علي احمد، ۹
۵۵. علي احمد، ۱۰
۵۶. غبار ۸۰۴
۵۷. ادمك، ۸۸_۹۰. غبار، ۸۱۰_۸۰۶

۵۸. غبار، ۸۰۷
۵۹. غبار، ۸۰۶
۶۰. فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعلیحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹_۱۹۲۹، چاپ شخصی، فریمانت، کلیفورنیا، ۱۹۹۷، ۲۴۰
۶۱. غبار، ۷۹۸
۶۲. جان رینارډ، د اسلامي مذهبی څواب کتاب، وزیبل انك پرس، کانټون ، مشیګن، ۲۰۰۲، ۲۱.
۶۳. غبار، ۷۹۸، ۸۱۱
۶۴. حاکمیت قانون، ۱
۶۵. رولینډ وایلډ، امان الله د افغانستان پخوانی پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوټه، نیساټرېډرز، ۱۹۷۸، ۵۲. وایلډ په کابل کې د ډېلي مېل خاص خبریال و.
۶۶. حاکمیت قانون، ۲۰۸
۶۷. حاکمیت قانون، ۲۰۹
۶۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰
۶۹. حاکمیت قانون، ۸۵
۷۰. حاکمیت قانون، ۲۲۲
۷۱. حاکمیت قانون، ۱۸۶
۷۲. حاکمیت قانون، ۲۲۴
۷۳. حاکمیت قانون، ۲۲۴
۷۴. حاکیت قانون، ۱۵۰
۷۵. حاکمیت قانون، ۸۴
۷۶. حاکمیت قانون، ۱۶۱
۷۷. حاکمیت قانون، ۲۲۶

۷۸. علي احمد، ۱۲
۷۹. ادمك، ۱۲۳
۸۰. ادمك، ۱۳۰
۸۱. ادمك، ۱۳۱
۸۲. ادمك، ۱۳۲
۸۳. علي احمد، ۱۷
۸۴. علي احمد، ۱۸
۸۵. علي احمد، ۱۸
۸۶. ادمك، ۱۳۳
۸۷. غبار، ۸۱۳
۸۸. ادمك، ۱۳۳_۱۳۵
۸۹. غبار، ۸۱۳
۹۰. ادمك، ۱۳۵_۱۳۷
۹۱. علي احمد، ۲۵
۹۲. غبار، ۸۱۳
۹۳. علي احمد، ۲۵
۹۴. غبار، ۸۱۸
۹۵. علي احمد، ۲۶
۹۶. فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاڅون په اړه د فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یاددښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي، چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرت مك چزني انګرېزي کړي او له خپلو تبصرو سره له سره تنظیم کړي او لنډ کړي دي. مارکس واینر، پرنستن، ۱۹۹۹، ۵۲.
۹۷. د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي

احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امیر په توګه وپېژندل شو. دی له دوه زره پوځ او د شنوارو او خوګیانیو له ملېشیاو سره جګدلك ته لاړ او هلته د مومندو راتګ ته په انتظار شو، چې د ورتګ وعده یې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملګري یې له کابل نه وایستل شي. ددغه مقصد دپاره والي علي احمد د جنورۍ له ۲۳ نه تر ۲۹ پورې ډېرو قومونو ته فرمانونه واستول، چې تابعیت یې ومني او ورسره یوځای شي. د کابل خلك چې په دغه وخت کې د کوهدامنیو او کوهستانیو له چور او چپاول نه په تنګ شوي وو، د هغه ورتګ ته سترګې په لار وو، خو هلته د خوګیانیو ملك قیس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونیوله او په نورو قومونو کې هم درز پېښ شو او پوځیانو یې چې د ملا عمر سمخو ته رسېدلي وو، د هغه کامپ پرېښود او حبیب الله ته د متابعت کولو په نیت د کابل په لور وخوځېدل. دا ټول په اصل کې له دې امله چې ویل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شنواري لا هم په هغه ولاړ وو یا دغسې ښکارېدل، خو په هغو باندې ده اعتبار له لاسه ورکړی و.دی پېښور ته او بیا له هغه ځایه کندهار ته لاړ. فیض محمد، ۵۱_۵۵

۹۸. ادمك، ۱۴۳

۹۹. فیض محمد، ۳۳

۱۰۰. علي احمد ۱۴۰. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وایي چې "... از مدتی قبل در ولایت کاپیسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبیب الله بچه سقاو زیر نظر دقیق مخالفین دولت گرفته شده بود." غبار، ۸۱۵

۱۰۱. غبار، ۸۱۵
۱۰۲. هندیه، له دعوت سره یاده شوې مرکه، ۵
۱۰۳. فیض محمد، ۳۴
۱۰۴. علي احمد ۲۹
۱۰۵. فیض محمد، ۳۵
۱۰۶. فیض محمد، ۳۶
۱۰۷. فیض محمد، ۳۷
۱۰۸. غبار، ۸۲۲
۱۰۹. فیض محمد، ۳۸
۱۱۰. غبار، ۸۲۳
۱۱۱. فیض محمد، ۳۹
۱۱۲. فیض محمد، ۴۱
۱۱۳. فیض محمد، ۴۲
۱۱۴. فیض محمد، ۴۵
۱۱۵. علي احمد، ۵۸
۱۱۶. علي احمد، ۶۰
۱۱۷. علي احمد، ۱۰
۱۱۸. غبار، ۸۲۴
۱۱۹. فیض محمد، ۳۸
۱۲۰. غبار، ۸۱۴
۱۲۱. غبار، ۸۲۵
۱۲۲. غبار، ۸۲۴
۱۲۳. محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، و دو قانون، او قضائیه، د برل خپرونه، لیدن، ۱۹۸۵، ۲۰۳

۱۲۴. حاکمیت قانون، ۸۰

۱۲۵. شاهدخت هندیه بادعوت در گفتگو، دعوت، تله او لړم، ۱۳۸۳، ناروې ۵. هندیه د پخواني پاچا امان الله لور ده.

۱۲۶. حاکمیت قانون، ۲۱۱

۱۲۷. حاکیت قانون، ۲۱۱

۱۲۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰

۱۲۹. حاکمیت قانون، ۲۴۳

۱۳۰. غبار، ۸۱۲

۱۳۱. علي احمد، ۲۳

۱۳۲. علي احمد، ۲۱

۱۳۳. غبار، ۷۸۹

۱۳۴. ادمك، ۱۳۸

۱۳۵. ادمك، ۱۴۲

۱۳۶. فوفلزایي، ۷۱

۱۳۷. غبار، ۸۱۷

۱۳۸. ادمك، ۱۳۹

۱۳۹. فضل غني مجددي، ۲۵۱

۱۴۰. علي احمد، ۲۳

۱۴۱. غبار، ۸۱۷

۱۴۲. غبار، ۸۱۷

۱۴۳. غبار، ۸۱۸. مجددي، ۲۵۱

۱۴۴. مجددي، ۲۵۵

۱۴۵. علي احمد، ۲۳

۱۴۶. غبار، ۸۲۶

انځورونه

پاچا امان الله په نظامي یونیفورم کې

پاچا امان الله د پاچايي په جامه کې

پاچا امان الله په پغمان کې د ۱۹۲۸ کال د لويې جرګې د استازو او
خپل مشر ورور سردار عنايت الله سره

غلام صدیق خان څرخي

انور پاشا (۱۹۸۲_۱۹۲۲) د ځوانو ترکانو مخکښ مشر

محمد ولي د پاچا امان الله نایب

په اماني دوره کې د افغانستان وروستی ملي بیرغ

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ څه باندې اويا کاله مخکې د لغمان د پلوټې په کلي کې زېږېدلی دی. لومړنۍ او منځنۍ زده کړې يې په لغمان او کندهار او ثانوي زده کړې يې د کابل په دارالمعلمين او غازي لېسه کې پای ته رسولې دي. د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځي له تاريخ څانګې يې لېسانس اخيستی. ماستري او دکتورا يې په انګلستان کې اخيستې دي. ډېره موده د کابل پوهنتون د تاريخ استاد و او په ۱۹۸۱ ع کال کې يې د "پوهاند" لوړه علمي رتبه ترلاسه کړه.

د شوروي له يرغل سره د مخالفت له امله يې پينځه کاله په پلچرخي زندان کې تېر کړل او له ازادېدو وروسته لومړی پېښور او بيا امريکا ته پرديس شو.

په انګرېزي، دري او پښتو يې ګڼ شمېر مهم اثار کښلي دي لکه:

_ د امير عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې د افغانستان حکومت او ټولنه
_افغانستان _ د شوروي يرغل او د افغانانو ځواب
_د افغانستان سياسي او ډپلوماتيك تاريخ ۱۹۶۳_۱۹۰۱ع چاپ ته تيار
_طالبان او اسلامي بنسټ پالنه
او ګڼ شمېر نور تاريخي آثار.

The Reign of King Amanullah Reconsidered

M.Hassan Kakar

Formerly Professor of History at Kabul University

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ــ جرمني

VEREIN ZUR FORDERUNG DER AFGHANISCHEN KULTUR E.V

د خپرونو لړ (۷۱)